

85.100(чбел) 1/4 1540-окр
pg5

кр

ГРАФІКА XIX СТАГОДДЗЯ

У.Рынкевіч

АРТУР БАРТЭЛЬС

*Тамаша
абласной бібліятэцы
сер аўтара*

Мінск
БДУКМ
2013

Учреждение «Гомельская
областная универсальная
библиотека
им. В.И. Ленина»

УДК 769.035(476)“18”+929Бартэльс

ББК 85.153(4Бен)5-8Бартэльс Артур+85.156.4

P952

Рэцэнзенты:

В.П.Пракапцова, доктар мастацтвазнаўства, прафесар;

Л.Д.Налівайка, кандыдат мастацтвазнаўства

Кніга выдадзена на сродкі Лагойскага райвыканкама

Рынкевіч, У.

P952 Артур Бартэльс / У.Рынкевіч; дадаткі В.Рынкевіч, С.Гамеза. – Мінск: БДУКМ, 2013. – 40 с.: іл.; [8] арк. іл. – (Графіка XIX стагоддзя).
ISBN 978-985-522-070-2.

Кніга змяшчае біяграфічныя звесткі мастака-карыкатурыста, ураджэнца Міншчыны Артура Бартэльса, творчая дзейнасць якога прыпадае на другую палову XIX ст. Аналізуецца графічная спадчына, у навуковы абыходак уводзіцца раней невядомы іканаграфічны і факталагічны матэрыял, які раскрывае значэнне амаатарскага выяўленчага мастацтва падчас станаўлення нацыянальнага характару беларускай культуры.

Прызначана даследчыкам гісторыі культуры і мастацтва, педагогам, студэнтам і навучэнцам спецыяльных адукацыйных устаноў мастацкага профілю, а таксама ўсім тым, хто цікавіцца гісторыяй беларускага мастацтва.

УДК 769.035(476)“18”+929Бартэльс

ББК 85.153(4Бен)5-8Бартэльс Артур+85.156.4

ISBN 978-985-522-070-2

© Рынкевіч У.І., 2013

© Рынкевіч В.А., дадатак 2, 2013

© Гамеза С. І., дадатак 3, 2013

УВОДЗІНЫ

У сучаснай навукова-даследчай практыцы не страчвае актуальнасць вывучэнне нацыянальнай культурнай спадчыны. Гэтая тэндэнцыя ў беларускім мастацтвазнаўстве відавочна праяўляецца ў цікавасці даследчыкаў да творчасці асоб, якія маюць дачыненне да культурнай гісторыі свайго народу. Адначасова ў даследаванні гісторыі заходнееўрапейскага мастацтва існуе імкненне «расцягвання па нацыянальных кватэрах» спадчыны творцаў, якая з прычыны гістарычных абставінаў належыць адразу некалькім народам: беларускаму, літоўскаму, польскаму, рускаму, украінскаму. У гэтай сувязі зварот мастацтвазнаўцаў да асобы Артура Бартэльса мае актуальнасць не толькі з пункту гледжання акрэслення сапраўднай каштоўнасці яго сатырычнай графікі, але і дзеля аднаўлення забытых імёнаў нашых землякоў у гісторыі беларускай культуры і канкрэтна ў айчынным выяўленчым мастацтве.

Менавіта выяўленчая творчасць А.Бартэльса з'яўляецца галоўным аб'ектам нашых навуковых інтарэсаў, якім спрыяе, што значная колькасць графічных твораў А.Бартэльса захавалася да сённяшняга дня і можа быць даследавана. Але, шкада, ніводнага арыгінальнага графічнага твора А.Бартэльса ў Беларусі, на яго радзіме, няма. Арыгінальныя малюнкi і літаграфічныя выданні знаходзяцца ў бібліятэках і музеях Варшавы, Кракава, Вільнюса, Парыжа, Лондана і іншых гарадоў Еўропы. Найбольшую каштоўнасць з яго графікі маюць самаробныя і друкаваныя літаграфічным спосабам альбомы-аповеды. Акрамя таго, засталася шмат арыгінальных тэматычных малюнкаў і натурных замалёвак бытавога і этнаграфічнага зместу, некаторыя з іх былі рэпрадуктаваны ксілаграфічным спосабам у перыядычных ілюстраваных выданнях.

Е.Ніч (E.Nicz). Артур Бартэльс.
Дрэварыт паводле фатаграфіі
В.Ржвускага (W.Rztwuskiego)

Пры жыцці А.Бартэльса, ды і ў наш час, інтарэс да яго асобы выкліканы ў асноўным літаратурнай спадчынай і аўтарскімі сатырычнымі песенькамі. У сучасным лексіконе ён мог бы мець найменне аднаго з першых айчынных бардаў. Не дзіўна, што вывучалі творчасць А.Бартэльса ў асноўным даследчыкі літаратуры. Даследаванне яго мастацка-сатырычнай спадчыны толькі пачынаецца. З канца 1850-х гадоў, і асабліва ў 1880-я гады, папулярнасць А.Бартэльса была настолькі значнай, што вершы, водзвыы, рэцэнзіі на яго творы, артыкулы аб яго творчасці публікавалі каля 30 перыядычных польскамоўных выданняў. Сярод іх аўтараў былі: шырокавядомы Юзаф Крашэўскі (J.Kraszewski)¹, Антоній Залескі (A.Zaleski)², Вацлаў Пшыбыльскі (W.Przybylski), К.Войціцкі (K.Wojcicki), Чэслаў Янкоўскі (Cz.Jankowski)³. Апошні, які быў бліскім сябрам А.Бартэльса, не аднойчы парываўся да стварэння дакладнай і поўнай

¹ Юзаф Ігнацы Крашэўскі (1812–1887) – польскі пісьменнік, гісторык, публіцыст, грамадскі дзеяч, мастак і калекцыянер. Быў непасрэдна звязаны з беларускім культурным жыццём. Яго дзяцінства праходзіла ў в. Доўгае каля Пружан на Гродзеншчыне, вучыўся ў Свіслачскай гімназіі, потым у Віленскім універсітэце.

² Antoni Zaleski (1858–1895) – польскі публіцыст і раманіст, выдавец газеты «Słowo».

³ Czesław Jankowski (1852–1929) – паэт, гісторык, публіцыст і рэдактар літаратурных твораў. Нарадзіўся ў Ашмянах. Працаваў ў Вільні і Варшаве.

яго біяграфіі, але рэальна было напісана толькі некалькі кароткіх артыкулаў. Таксама з артыкуламі аб А.Бартэльсе яшчэ пры жыцці мастака выступілі ў прэсе рэжысёр Мар'ян Гавалевіч (M.Gawalewicz)⁴, пісьменнік, літаратар Джон Мен (з псеўданімам Смок), Ян Казімір Вільчынскі, выдавец «Album de Wilna» («Віленскага альбома»), і некаторыя іншыя дзеячы культуры. Імя А.Бартэльса ўвайшло ў польскія энцыклапедычныя і даведачныя выданні яшчэ ў XIX ст. У сярэдзіне XX ст. біяграфія мастака стала даступнай шырокаму колу польскамоўнай грамадскасці праз «Polski słownik biograficzny» [20]. Падрабязная бібліяграфія яго работ была змешчана ў «Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut» [14], якая выйшла ў Варшаве ў 1963 годзе. У наш час зрабіла спробу абагульніць факты жыцця і творчасці А.Бартэльса літоўская даследчыца філолаг І.Балюл «Артур Бартэльс – забыты пясняр літоўскі» [13]. У айчынным мастацтвазнаўстве імя А.Бартэльса мімаходзь згадваецца ў працах па гісторыі беларускага мастацтва М.Арловай, М.Кацэрам, Л.Дробавым. У апошні час у нашым артыкуле мы паспрабавалі абвастрыць увагу да асобы Артура Бартэльса, яго ўнёску ў нашу культуру [12]; артыкул стаў зыходным пунктам у стварэнні дадзенага асобнага выдання, бо для шырокага кола беларусаў гэтае імя па-ранейшаму застаецца невядомым.

Збіранне эмпірычнага матэрыялу і выхад працы ў свет сталі магчымымі дзякуючы матэрыяльнай падтрымцы фонду Каса імя Юзафа Мяноўскага (Варшава), Лагойскага райвыканкама Мінскай вобласці і Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў. Таксама аўтар выказвае ўдзячнасць усім, хто садзейнічаў падрыхтоўцы да выдання гэтай сціплай працы.

ТАЛЕНАВІТЫ ВА ЎСІМ...

Нездарма кажуць у народзе, што калі чалавек таленавіты, ён таленавіты ва ўсім. Артур Бартэльс (1818–1885) быў менавіта такой асобай. Успамін яго імя выклікае пачуццё асаблівай павагі і цеплыні, якое ўзнікае, калі гавораць аб чалавеку шырокай душы і прагрэсіўных поглядаў. А.Бартэльс

⁴ Marian Gawalewicz (1857–1910) – пісьменнік, публіцыст, рэжысёр, драматург. Працаваў у Варшаве, Лодзі.

нарадзіўся на беларускай зямлі, большую частку жыцця пражыў на радзіме (зараз гэта Лагойскі, Барысаўскі, Маладзечанскі раёны Мінскай вобласці). У гісторыю беларускай культуры яго імя ўвайшло як мастака-карыкатурыста, аўтара літаграфічных альбомаў-аповедаў сатырычнага зместу, а таксама як стваральніка шэрагу музычных і літаратурных твораў. Яшчэ далёка не ўсё вывучана з яго драматургічных прац, вершаў, песень, прозы, аналітычных і папулярных артыкулаў на тэму культурнага жыцця нашага краю (гл. дадатак 1). «Талент пісьменніка і мастака выяўляўся ў ім разам, на адным узроўні», – казалі аб ім сучаснікі.

Час, асяроддзе, месца нараджэння, абставіны лёсу па-рознаму гартуюць асобу чалавека, вызначаюць яго прызначэнне ў сацыяльным жыцці. А.Бартэльс адносіўся да кола дзеячаў культуры, якім было прызначана лёсам працаваць у XIX, вызначальным для беларускай культуры стагоддзі. Навукоўцы, краязнаўцы, літаратары, мастакі, музыканты, жыццёвы шлях якіх пачынаўся на беларускай зямлі ці пралягаў праз яе, у сваёй творчасці абавіраліся на культурна-гістарычны вопыт жыцця многіх пакаленняў беларусаў. Тагачасная беларуская культура пасля перыяду Рэчы Паспалітай, у склад якой увайшло Вялікае Княства Літоўскае, уціску дамінуючай польскай культуры, апынулася ў выніку трэцяга падзелу канфедэратыўнай дзяржавы у межах Расійскай імперыі. Для культурнага жыцця Беларусі сярэдзіны XIX ст. характэрны, з аднаго боку, яшчэ моцны ўплыў польскай культуры, а з другога – паступова нарастаючы працэс русіфікацыі беларускага насельніцтва. У гэтых варунках разам з асэнсаваннем прадстаўнікамі перадавой інтэлігенцыі нацыянальнага этнічнага фактару актывізаваўся працэс фарміравання беларускай нацыянальнай школы літаратуры і мастацтва.

З абвастрэннем сацыяльных супярэчнасцей запатрабаванасць сатырычнага жанру ў літаратуры і выяўленчым мастацтве ў грамадстве павялічваецца. А.Бартэльс – прадстаўнік эліты беларускай інтэлігенцыі, якая вызарыла ў складаных гістарычных умовах часоў Асветніцтва. Разнастайнасць здольнасцей, якія праявіліся ў мастацкай, літаратурнай і музычна-песеннай галінах яго творчай дзейнасці, – відавочнае сведчанне перадавой грамадскай думкі і прагрэсіўнага вальнадумства, што цяжка спалучалася з існуючым на той час па-

радкам. У яго творчасці, як у люстэрку часу, адбіўся аптымістычна-крытычны погляд на акаляючы свет. Яго малюнкi прапанавалi гледачу азiрнуцца вакол сябе, паглядзець на свет шчырым, адкрытым позiркам, давалi магчымасць чалавеку пазнаць у персанажах сваiх знаёмых або нават самога сябе, пасмяяцца над хiбамi грамадства i над сабой, заражаючы аптымізмам i здаровым жартам.

Норавы, звычаi, маральныя iдэалы людзей, сацыяльную атмасферу часу мастак адлюстроўваў у малюнках проста i дасцiпна. У творчасцi А.Бартэльса сатырыка ад прыроды, арганiчна спалучалiся, здавалася б, супрацьлеглыя пачуццi. Спагадлівасць у адносінах да людзей самых розных сацыяльных груп ужывалася з крытычнай пазiцыяй адносна з'яў маральнага заняпаду сярод чыноўнiцтва i прадстаўнiкоў вышэйшага свету, а вясёлы нораў i праяўленнi радасцi жыцця спалучалiся са шчымлiвым болем i актыўным пратэстам супраць расійскага самадзяржаўя, што вылiлася ва ўдзеле ў паўстаннi 1863–64 гадоў на чале з К. Калiноўскiм.

Амаль ўсе вядомыя сёння графiчныя творы А.Бартэльса выкананы ў перыяд яго жыцця ў Беларусi. Яго натурныя замалёўкi i фантазiйныя малюнкi (у суправаджэннi з аўтарскiмi надпiсамi) былі жаданымi экспанатамi ў зборах калекцыянераў, рэпрадуктавалiся на старонках iлюстраваных часопiсаў. Але i пасля смерцi мастака яго малюнкi ўдзельнiчалi ў мастацкiх выставах (Мiнск, 1891), таксама як i песнi гучалi i гучаць па сённяшнi дзень.

Творчасць непасрэдна звязана з жыццёвымі абставiнамi лёсу, вывучэнне якога, у сваю чаргу, падказвае даследчыку ключ да разумення створаных мастаком вобразаў. На жаль, звестак з бiяграфii мастака А.Бартэльса вядома не шмат. Дакладнае месца яго нараджэння невядома. У беларускiх i польскiх энцыклапедычных i iншых даведачных выданнях другой паловы ХХ ст. на гэты конт iснуе некалькi версiй. Польскi даследчык Вiтольд Зямбiцкi лiчыў месцам нараджэння А.Бартэльса Вiльню [20]. Iншыя варыянты: Палессе, Мiншчына i нават Лiвонiя⁵. Вызначальным аргументам у гэтай спрэчцы, мяркуюем, можна

⁵ Верагодна, з гэтай крынiцы [20] Л. Дробавым была ўзята iнфармацыя для артыкулаў у беларускiх энцыклапедычных выданнях (Энцыклапедыя лiтаратуры i мастацтва Беларусi: у 5 т. – Мiнск: БелСЭ, 1984. – Т.1. – С. 300; Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. – Мiнск: БелЭн, 1996. – Т.2. – С. 321). Польская даследчыца Янiна Вярцiнская дае больш дакладную iнфармацыю аб месцы нараджэння мастака: «Wilno albo pow. Sluski, Mińskaj gub.» (Słownik artystów polskich (SAP). – Warszawa: In-t Sztuki PAN, 1985. – Т.1. – S. 94).

лічыць нядаўна знойдзены намі ўласнаручны надпіс мастака на вокладцы аднаго з рысавальных альбомаў: «Нарадзіўся ў 1818 г. у Мінскай губ.».

Аб тым, хто былі ягоныя бацькі, няма дакладных звестак. І.Корвін-Кучынскі ў сваіх успамінах («Из моего прошлого»), разам з некаторымі іншымі даследчыкамі, трымаецца версіі, што Артур Бартэльс быў пазашлюбным дзіцём аднаго з Радзівілаў, мабыць Леана (Льва – так ён менаваўся ў афіцыйных расійскіх паперах) – генерала рускіх войскаў⁶.

Месцам нараджэння А.Бартэльса прынята лічыць маёнтак Радзівілімонты (адна з летніх рэзідэнцый Радзівілаў), што знаходзіцца ў дзесяці кіламетрах ад Клецка (у савецкі час вёска перайменавана ў Чырвоную Зорку). Некалі гэтае месца было сапраўдным культурным асяродкам, які раскінуўся на 60 гектарах з каменна-драўляным палацам узору класіцызму работы італьянскага архітэктара Карласа Спампані. Інтэр'еры палаца былі ўпрыгожаны калонамі, гірляндамі, медальёнамі, вазамі. Яго аздабленнем займаўся брат вядомага жывапісца Францішака Смуглевіча – Антон. Побач з палацам ў 1875 годзе быў закладзены Марыяй Радзівіл парк на 10 гектарах, сістэма сажалак, каналаў з масткамі і каскадамі, рэштка з іх захавалася да нашых дзён. На гаспадарчым двары размяшчаліся вінакурня, стайня, кароўнік, хлявы і інш. (Алесь Гізун. Сляды спадчыны. Радзівілімонты. – URL: <http://www.intex-press.by>.) На сённяшні дзень аб былой гаспадарчай парадкаўладкаванасці і прыгажосці нагадваюць толькі руіны палаца і гаспадарчых пабудов ды некалькі вялізных старых дрэў – рэшткі калісьці вялікага парку, з ліку лепшых у стылі класіцызму.

Вядома, што ў 1830-я гады А.Бартэльс вучыўся ў ваяводскай Варшаўскай гімназіі. У гэты ж час там вучыўся Цыпрыян Норвід – у будучым знакаміты польскі літаратар і мастак⁷. Сяброўства з ім паўплывала на фарміраванне асобы А.Бартэльса. Па звестках энцыклапедычных даведнікаў, пасля заканчэння гімназіі А.Бартэльс вучыўся ў Пецябургу і Парыжы. Звесткі аб тым, што ён скончыў Пецяббургскую акадэмію мастацтваў, як мы высветлілі, з'яўляюцца

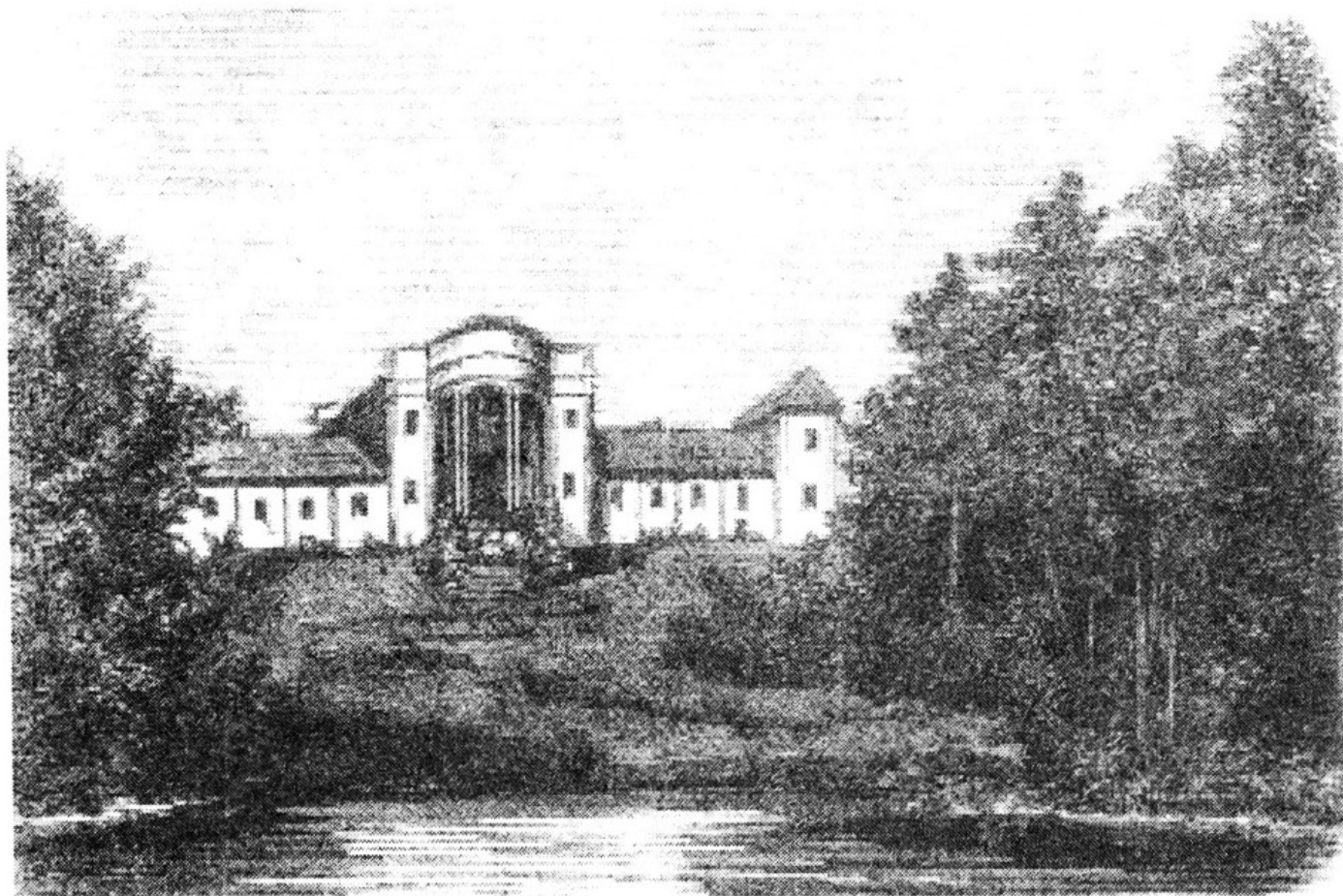
⁶ Інфармацыю падае польская даследчыца Я.Вярцінская, абазіраючыся на звесткі патомкаў Радзівілаў (SAP. – Т. 1. – С. 94.). Другая крыніца інфармацыі – успаміны І.Корвіна-Кучынскага (Из моего прошлого // Исторический вестник. – СПб., 1903. – Т.94, № 11. – С. 526), які ўказвае на Льва Радзівіла – генерала рускіх войскаў.

⁷ Цыпрыян Каміль Норвід (Norwid Cyprian Ksawery Gerard Walenty) (1821–1883) – паэт, мысліцель, мастак (графік, скульптар дробных форм). У 1831 годзе быў прыняты ў Варшаўскую гімназію.

памылковымі⁸. Пасля вучобы А.Бартэльс вярнуўся ў родныя мясціны і займаўся гаспадарствам. На прыбярэзінскіх землях ля гістарычных месцаў, звязаных з вядомымі падзеямі вайны 1812 года, у яго была ўласнасць. Служыў упраўляючым вялікіх уладанняў беларускіх магнатаў Тышкевічаў, з якімі меў сваяцкія адносіны. Жыў у Лагойску, Гарадку (Мінскай губерні), Вільні, наведваў Варшаву, Кракаў і іншыя гарады краю. У сяброўскіх колах яго ведалі як заўзятага паляўнічага, майстра малявання, аматара паэзіі і музыкі.

Адным з самых папулярных месцаў адпачынку на Літве ў арыстакратычных колах у другой палове XIX ст. лічыўся курортны гарадок Друскенікі (на той час Гродзенскай губерні), аб якім у 1843 годзе ананімны карэспандэнт часопіса «Athenaeum» пісаў: «Друскенікі сёння – паменшаны, але дакладны вобраз Палесся, Падляшша і Літвы». Тут можна было ўбачыць увесь цвет вышэйшага свету. Гербы і мірты князёў Чацвярцінскіх, Гедройцаў, Любецкіх, Агінскіх, графаў Плятэраў, Борхаў, Грабоўскіх, Касакоўскіх, Тызенхаўзаў, старажытных фамілій Корсакаў, Рэйтанаў, Шчытаў, Герубовічаў, Пуслоўскіх, Ажэшкаў, Незабітоўскіх ззялі ярчэй, чым у якім-небудзь губернскім горадзе. [1]. Тут адбываліся сустрэчы старых сяброў і новыя знаёмствы творчай эліты: пісьменнікаў, вучоных, мастакоў. Часам праходзілі мастацкія выставы. Так, у 1845 годзе ўсеагульнае захапленне выклікала экспанаванне копіі карціны «Святая Марыя Магдаліна» пісьма гродзенскага мастака Лядзінскага. У 1854 годзе тут напісаў свае «Записки о Друскениках» штабс-капітан Дынабургскай крэпасці фон Роткірх. У 1865 годзе скульптар Ян Астроўскі прывёз з Вільні выставу бюстаў вядомых дзеячаў краю. У 1859 годзе тут адпачываў і творча працаваў знакаміты Уладзіслаў Сыракомля. Пазней, у 1868 годзе, гэтае курортнае месца ўзнавіў у сваіх малюнках з натуры Напалеон Орда. У 1858 годзе ў Друскеніках пабываў А.Бартэльс, папоўніўшы свой альбом карыкатур трапнымі персанажамі мясцовага грамадства. Замалёўкі рэпартажнага тыпу, як

⁸ Аб атрыманні А.Бартэльсам 15 верасня 1854 г. звання някласнага мастака ў Пецябургскай акадэміі мастацтваў піша С.Сяльвестрава-Куль (Выхаванцы рускай мастацкай школы на Беларусі ў XIX – пачатку XX ст. // Беларуска-рускія ўзаемасувязі ў XIX – пачатку XX ст. – Віцебск, 1995. – С.28), спасылаючыся пры гэтым на матэрыялы Расійскага дзяржаўнага гістарычнага архіва (РДГА). Але наша даследаванне гэтага пытання паказала, што ў дадзеным выпадку звесткі тычацца яго цёзкі па прозвішчы – Аляксандра Фрыдрыха Бартэльса, ураджэнца і жыхара Эстляндзіі (РДГА. Ф.789. Воп. 2. 1857г. Адз. зах. 5. С. 65).

Палац Тышкевічаў у Лагойску. Ілюстрацыя да кнігі Я.Тышкевіча «Вілія і яе берагі»

і свае нярэдка крытычныя артыкулы ў прэсе, рабілі Ксаверый Вольфганг, урач, які меў літаратурны талент і прысвяціў Друскенікам манаграфію «О богатой солями воде в Друскениках», вышэйпамянёны фон Роткірх, шырокавядомы Юзаф Крашэўскі. У фон Роткірха адзначаюць шмат падабенства з А.Бартэльсам (для некаторых даследчыкаў гэта дае падставу бачыць уплыў творчасці папулярнага А.Бартэльса). Ю.Крашэўскі аформіў сваімі шматлікімі малюнкамі выданне «Записки о Друскениках», і так ужо атрымалася, што менавіта ён зрабіў пасмяротную маску Чачота, які ў галечы і адзіноце памёр у Друскеніках.

А.Бартэльс быў добра знаёмы з многімі знакамітымі людзьмі, сярод якіх у першую чаргу ўгадаем Канстанціна і Яўстаха Тышкевічаў, шматгадовае сяброўства з імі аказала вялікі ўплыў на творчую дзейнасць і сацыяльныя погляды мастака. Навукова-даследчая, краязнаўчая праца братоў Тышкевічаў была блізкая па духу энергічнай натуры А.Бартэльса. Ён меў стасункі з

рознымі грамадскімі суполкамі і таварыствамі. Цесна супрацоўнічаў мастак з Віленскім музеем старажытнасцей (1856–1863), аснову якога складалі фонды знакамітага Лагойскага збору Тышкевічаў (дадатак 2). Створаную пры музеі навуковую археалагічную камісію ўзначальваў Канстанцін Тышкевіч. У 1857 годзе ён запрасіў А.Бартэльса браць удзел у навуковай экспедыцыі па рацэ Віліі. Экспедыцыя адбылася ў маі–ліпені на пяці рачных судах ад вытоку Віліі да вусця – упадзення яе ў Нёман. Агульная працягласць маршруту – 682 вярсты [17].

Мэтай навукова-даследчай вандроўкі было збіранне дакладных тапаграфічных, гістарычных, археалагічных і этнаграфічных матэрыялаў адносна ракі і прыбярэжных тэрыторый, асабліва вярхоўя – часткі ракі, якая яшчэ не даследавалася. Фіксаваліся этнічныя асаблівасці мясцовасці, помнікі этнаграфіі і архітэктуры, а таксама запісваліся старажытныя паданні, народныя песні. У экспедыцыі бралі ўдзел спецыялісты розных навук. Задача А.Бартэльса заключалася ў маляванні карты р.Віліі. Па дадзеных картографіі ён намалюваў дакладны «Атлас поймы ракі Вілія» ў маштабе адзін дзюйм на 100 сажняў (1 см на 94 м), а найбольш небяспечныя ўчасткі ракі – адзін дзюйм на 25 сажняў (1 см на 21 м). Карта атрымалася вельмі вялікіх памераў, што не дазваляла надрукаваць яе для практычнага выкарыстання. Яна была не толькі карыснай, але і выглядала вельмі маляўніча: на чыстых палях мастак зрабіў шматлікія малюнкi выгінаў, лукавін ракі, у выявах якіх дакладнасць спалучаецца з жывой непасрэднасцю ўражанняў. Пазней гэты навукова-мастацкі твор быў перададзены ў бібліятэку Віленскага навуковага таварыства.

Акрамя А.Бартэльса на флагманскім караблі «*Maya*» ў экспедыцыю адплылі і іншыя мастакі: Ігнацій Бялінскі (Ignaci Bieliński), які праплыў невялікую частку маршруту – да Вілейкі, збіраючы матэрыял для карціны на тэму «Русь Літоўская», Марцэлій Янушэвіч (Marcelli Januszewicz), добра вядомы грамадскасці па эстампах, змешчаных у «*Album de Wilna*» Яна Казіміра Вільчынскага. Паводле замалёвак М.Янушэвіча было створана некалькі дзесяткаў дрэварытаў, якія ілюстравалі кнігу аўтарства К.Тышкевіча «Вілія і яе берагі» («*Wilija i jej brzegi*»), выдадзеную на польскай мове ў 1871 г. у Дрэздэне (ужо пасля смерці К. Тышкевіча). Ва ўступе аўтар, нагадваючы аб

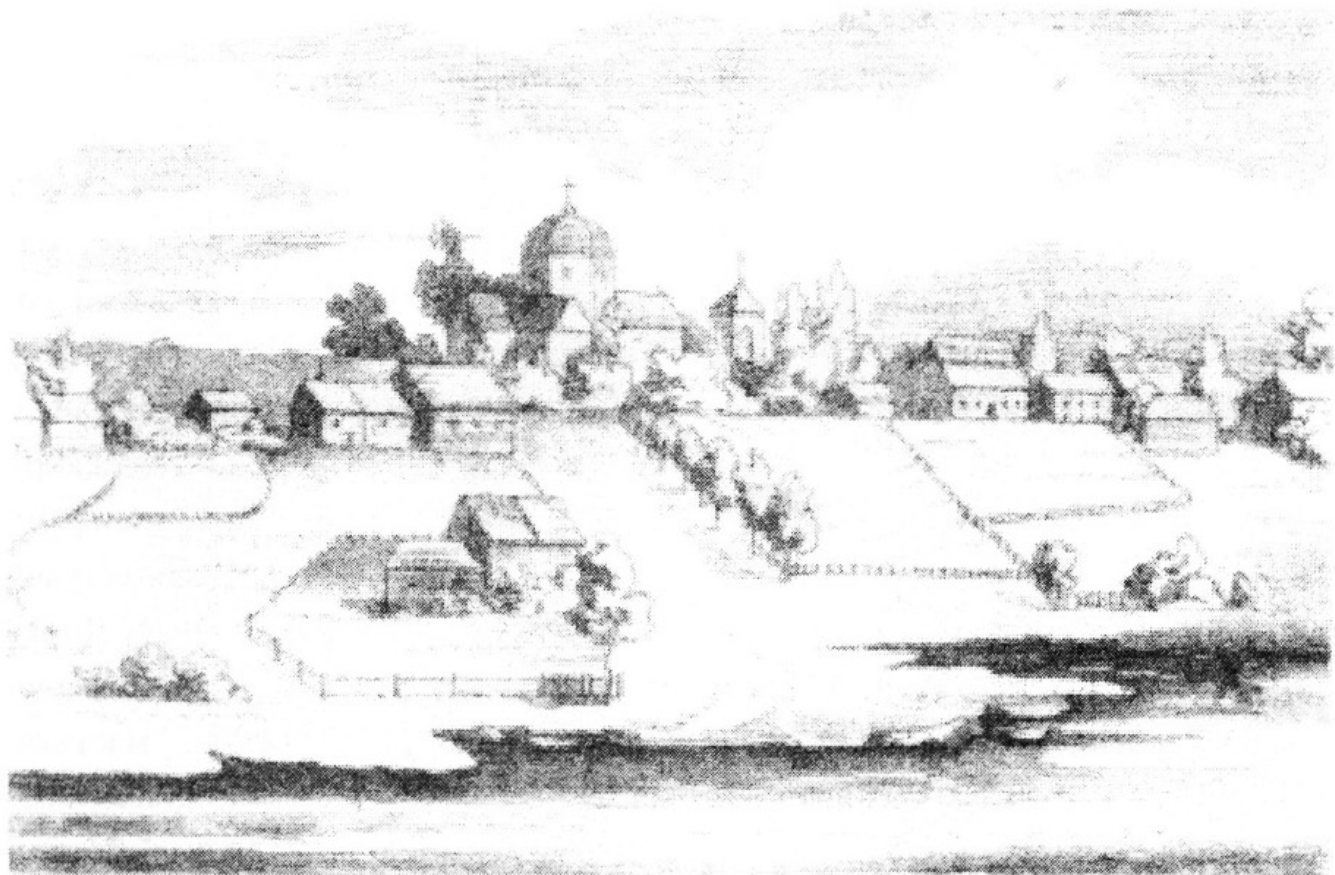
карце Віліі, характарызуе А.Бартэльса як мастака, «публічна вядомага», які прадставіў гэту прыгожую раку шырокай грамадскасці, а яго малюнкi ды карты – «дасціпнымі» [17, s. XVI].

А.Бартэльс непасрэдна не займаўся палітыкай, але ніколі не быў у баку ад лёсу свайго народа. У час паўстання пад кіраўніцтвам Кастуса Каліноўскага ён займаў пасаду галоўнага ўпаўнаважанага Біржайскага павету⁹. Падтрымліваў паўстанне і дзейснай справай, і музай. Узнёслы патрыятычны пафас гучаў у яго вершах. Як удзельнік паўстання А.Бартэльс быў вымушаны хавацца ад мураўёўскага тэрору. У 1964 годзе, пакінуўшы родныя мясціны ён пераехаў спачатку ў Варшаву, а пазней у Кракаў. У 1875–1878 гадах жыў у Рызе, дзе пасябраваў з Чэславам Янкоўскім, які з захапленнем выказваўся ў адным са сваіх твораў аб яго таленце гумарыста [13].

Апошні дзесяцігадовы перыяд жыцця А.Бартэльс жыў са сваёй жонкай Казімірай (з роду Ваньковічаў) у Кракаве. Тут ён адчуваў сябе як дома і, даўшы волю сваім пісьменніцкім і артыстычным здольнасцям, зрабіўся самай папулярнай фігурай арыстакратычных колаў кракаўскага культурнага жыцця. Ён быў жаданым госцем у знакамітых дамах Патоцкіх, Тарноўскіх, Любамірскіх. Прыходзіў заўжды з чароўнай жонкай, якая, аднак, тактоўна заставалася ў цені свайго папулярнага мужа.

У апошнія гады жыцця цяжкая хвароба сэрца ўсё часцей абмяжоўвала яго актыўнасць, а неўзабаве і цалкам адсунула ад грамадскай дзейнасці. «Магутны патрыярхальнага і пародзістага тыпу стары, быццам зламаны бурай дуб, жыў толькі ўспамінамі мінулага, не маючы нічога агульнага з сучасным пакаленнем і акаляючым яго жыццём», – успамінаў І.Корвін-Кучынскі аб сустрэчы з А.Бартэльсам у тыя гады (Из моего прошлого // Исторический вестник. – СПб., 1903. – Т. 94. № 11. – С. 526). Памёр А.Бартэльс на зыходзе 1885 года, быў пахаваны ў Кракаве, праводзіла яго вялікая колькасць сяброў, паклоннікаў яго таленту і проста добразычліўцаў. Найбольш буйныя літаратурна-мастацкія польскія выданні надрукавалі разгорнутыя некралогі і артыкулы, прысвечаныя яго памяці.

⁹ Біржай (літ. Biržai, польск. Birze) – адміністрацыйны цэнтр самакіравання Біржайскага раёна на поўначы Літвы (з насельніцтвам у сярэдзіне 19 ст. каля 2,7 тыс. чалавек).

Вілейка. Ілюстрацыя да кнігі Я.Тышкевіча «Вілія і яе берагі»

ХУТКІ МАЛЮНАК

А.Бартэльс быў здольным рысавальшчыкам ад прыроды. Яго вока было ўчэпістым, а аловак паспяваў за думкай і дакладна фіксаваў уражанні ад акаляючага жыцця ў выглядзе малюнкаў. Аб'ектам яго ўвагі былі амаль выключна людзі і іх узаемаадносіны.

З вялікай масы напрацаванага мастаком графічнага матэрыялу можна ўмоўна вылучыць дзве вялікія групы. Першая – натурныя накіды і замалёўкі асобных выразных персанажаў і бытавых сцэн, этнаграфічных аб'ектаў. Другая група графічных аркушаў – пераасэнсаваныя, стылістычна апрацаваныя выявы: вобразы-тыпы, карыкатуры на прадстаўнікоў розных сацыяльных пластоў, сюжэтна-тэматычныя кампазіцыі. Розніца па знешнім выглядзе паміж творамі падрыхтоўчымі і канчатковымі часта была вельмі нязначная. Для А.Бартэльса

з яго мімалётным крытычна-ўсмяшлівым позіркам на свет тэхнічны прыём выканання малюнкаў быў заўсёды другасным адносна сюжэтна-сэнсавага зместу сатырычнага аповеду. Карыкатура была найбольш прымальнай формай яго творчага самавыяўлення, якая, дарэчы, мела ўжо немалы гістарычны вопыт.

Самастойная эстэтычная значнасць сатырычнага і гумарыстычнага малюнка – картуна¹⁰ ў еўрапейскім мастацтве была ўпершыню асэнсавана напачатку XIX ст. рамантыкамі, чыя эстэтыка адводзіла іроніі і гратэску адно з відных месцаў. Яшчэ ў XVIII ст. карціны, гравюры і малюнкі, якія высмейвалі норавы грамадства таго часу, паклалі пачатак сістэмнаму развіццю гэтага жанру як важнай галіны выяўленчага мастацтва (У.Хогарт, Дж.Гілрэй, Т.Роўлендсан, Дж.Крукшанк і інш.). Незвычайную сілу і глыбіню мастацкага ўздзеяння гумарыстычныя і сатырычныя малюнкі набылі ў XIX ст. у творах Ф.Гоі, А.Дамье і іншых заходніх мастакоў. Афіцыйнае прызнанне ў свой час атрымалі вострасацыяльныя карыкатуры Аляксандра Арлоўскага (1777–1832) – мастака-ілюстратара польскага паходжання, якога гісторыкі лічаць пачынальнікам сатырычнага жанру ў рускім мастацтве. Яго сатырычна-выкрывальныя карыкатуры на прыгоннікаў былі па-мастацку выразнымі, але грунтаваліся яны ў асноўным на сюжэтах бытавой і службовай сфер грамадскага жыцця, абыходзячы вострыя сацыяльна-палітычныя матывы. Менавіта гэта разуменне сэнсавай асновы карыкатуры і спецыфіка выкарыстання выяўленчых сродкаў былі найбольш блізкімі А.Бартэльсу.

Зазначым, што пачынаючы з XVIII ст. узрасла цікавасць да арыгінальнага малюнка, у тым ліку і картуна. Малюнкі становяцца аб'ектам калекцыяніравання: збіраюцца і сістэматызуюцца па аўтарстве, тэматыцы, тэхніцы выканання. Шаржы, сатырычныя замалёўкі захоўваліся ў зборах дакументаў і рукапісаў у прыватных бібліятэках беларускай шляхты, у тым ліку Тышкевічаў.

А.Бартэльс, пладавіты мастак-аматар, пакінуў шмат жанравых, гумарыстычных і этнаграфічных малюнкаў, выкананых на асобных аркушах, якія складваў у папкі, альбо ў альбомах ці бланках. Пры ўсёй разнастайнасці

¹⁰ У міжнароднай мастацтвазнаўчай практыцы сатырычныя і гумарыстычныя выявы апісваюцца тэрмінам «картун» (cartoon). Выключэнне складаюць шаржы і ўтрыраваныя партрэты, якія вызначаюцца паняццем «карыкатура» (caricature). У савецкай мастацтвазнаўчай літаратуры «карыкатура» мае больш шырокае поле выкарыстання.

цікавых мастаку тэм героямі яго хранікальных твораў часцей за ўсё станавіліся мужыкі ў кажухах, фанабэрыстыя панічы, жвавыя кабеты ды старыя з кійкамі. Назвы, якімі часцей за ўсё пазначаў работы не сам аўтар, а калекцыянеры і хавальнікі музеяў, даюць пэўнае ўяўленне аб сюжэтна-тэматычнай сферы яго мастацкіх інтарэсаў: «Жабрак», «Постаць старога», «Мужчына ў кафтане», «Накіды асоб з вышэйшага свету», «Шляхціц з келіхам», «Стары з кіем» і інш.¹¹ Аднак галоўным крытэрыем адбору персанажаў для сваіх работ мастак лічыў сацыяльную і індывідуальную выразнасць тыпажу, якая вылучала яго са шматаблічнага людскога мора.

Адзін з найбольш цікавых альбомаў з накідамі і эскізамі сюжэтна-тэматычных кампазіцый, які захаваўся да нашага часу, пазначаны гадамі 1865–1868¹². Гэта быў перыяд пачатку эміграцыі А.Бартэльса ў Польшчу, хаця фармальна, перабраўшыся з Лагойска ў Варшаву, а пазней у Кракаў, ён не пакідаў тагачаснай дзяржаўнай мяжы, бо ў XIX ст. беларускія і польскія этнічныя землі былі пад уладай Расійскай імперыі. У гэтай сувязі становіцца зразумелай тэматыка сюжэтаў, якая была выклікана, з аднаго боку, абвостранай ўвагай да новага акружэння, а з другога – асэнсаваннем асабістай жыццёвай пазіцыі і лёсу простага людзю.

Альбом распачынаецца фатаграфіяй аўтара, якая ўжо сама па сабе з'яўляецца важным іканаграфічным дакументам гісторыі. Як і ў іншых папках, вялікая колькасць малюнкаў прысвечана персанажам з народа: мяшчанам і сялянам. З пільнай назіральнасцю і пачуццём народнага гумару падмячае мастак дробныя дэталі, якія характарызуюць герояў жанравых сцэн («Сустрэча маладой жартаўлівай кабеты з састарэлым палюбоўнікам», «Сялянка з вузельчыкам і гаршком»). Аўтар дае гледачу магчымасць заўважыць у персанажа тыя рысы, якія прыцягваюць яго самога. «Нарачны з ваколіц Барысава» – змораны пасланец у лапцях, з кіем сядзіць на лаўцы. «Арандатар» – тоўсты, на тонкіх ножках чалавек у камізэльцы і панталонах важна стаіць ля бочкі з віном. Нека-

¹¹ Малюнкi захоўваюцца ў аддзеле рысунка Нацыянальнага музея ў Кракаве (MNK, III г.а. – 6636, 6637, 6638, 342, 343) і Нацыянальным музеі ў Варшаве (MNW, Rys. Pol. – 2515, 7753).

¹² Альбом знаходзіцца ў зборах аддзела графікі Нацыянальнага музея ў Варшаве (MNW Rys. Pol. – 120751).

торыя малюнкi суправаджаюцца кароткім тэкстам. Так, да малюнка «Размова мяшчан з яўрэем» аўтар дадае дыялогівы тэкст:

Мешчанін. Што там чутна ў свеце, пане дарагі?

Яўрэй. Ой, гвалт! Француз усіх паразбіваў і лепшае набраў.

Мешчанін. А ці не казалі, што так будзе?

Сярод малюнкаў нямала такіх, якія выклікаюць этнаграфічную цікавасць, акцэнтуючы ўвагу на этнічных асаблівасцях жыцця і праявах народнага фальклору. Напрыклад, у малюнку «Бортнік на Русі Літоўскай» мастак з усёй падрабязнасцю паказвае, як стары здабывае мёд ад дзікіх пчол, а ў малюнку «Дудар літоўскі на Русі» прадстаўляе расійскую прыгажуню ў святочным нацыянальным адзенні ля магічнага слупа са знакам смерці і беднага маладога хлопца-ліцвіна з валынкай і торбай за плячыма.

Персанажы малюнкаў А.Бартэльса заўсёды знаходзяцца ў характэрным для іх асяроддзі: у інтэр'еры сялянскай хаты, на гарадской вуліцы альбо на вясковай дарозе, у полі. Адбор дэталей вядзецца аўтарам вельмі памяркоўна і тактоўна, фіксуецца толькі тое, што можа дадаць персанажу трапныя вобразныя характарыстыкі. Вялікія плоскасці белай, не кранутай алоўкам паперы надаюць яго выявам пэўную ступень умоўнасці і акцэнтуюць ўвагу на вузлавых сэнсавых момантах.

Ва ўмовах панавання самадзяржаўя фактарам, які абмяжоўваў развіццё сатырычнага жанру графікі другой паловы XIX ст. асабліва на далучаных заходніх тэрыторыях Расійскай імперыі, быў цензурны ціск. Таму сацыяльная сатыра часта хавалася пад выглядам натуральных замалёвак або бытавой карыкатуры. Адной з распаўсюджаных востра сацыяльных тэм на той час была тэма жабрацтва. Бартэльс звяртаўся да яе пачынаючы з 1840-х гадоў. Адзін з ранніх вядомых нам аркушаў «Жабракі», зроблены мяккім матэрыялам, трапіў у альбом «Літоўскія тыпы» (1847). На малюнку выява павадыра-калекі без нагі, які ў пошуках лепшай долі вядзе за сабой сляпога па цярністай сцежцы. Цікава, што гэты ж апрацаваны малюнак А.Бартэльс паўтарыў у тэхніцы пяро-туш для альбома «Лапігрош» («Філантропія Лапігроша», 1858). Змены ў малюнку тычацца ў асноўным фонавых элементаў, але змястоўнасць сюжэту пры гэтым узмацняецца. Замест дзікай травы з'яўляецца выява могілак і каплічкі

як адзінага месца, дзе абяссіленае цела і знявечаная душа беднага чалавека могуць знайсці вечны спакой. Яшчэ адзін малюнак А.Бартэльса на гэтую ж тэму «Жабракі з ваколіц Маладзечна», пераведзены прафесійнымі гравёрамі ў тэхніку дрэварыту, быў апублікаваны ў часопісе «Tygodnik ilustrowany» (1886, 40, s. 160) ужо пасля смерці мастака. Вобразы змучаных, не па гадах састарэлых жанчыны і мужчыны з хлопчыкам пададзены не толькі па-мастацку выразна, але і сімвалічна, не страціўшы дакументальнасці.

Сацыяльная абагульненасць вобразаў характэрна і для іншых малюнкаў з альбома «Літоўскія тыпы». З добрай усмешкай намаляваны вобраз паляўнічага з маленькай стрэльбай і вялікім жыватом на кароценькіх ножках, з люлькай у руцэ і бутэлькай гарэлкі ў кішэні («Родам з Кракава»), альбо кавалера з мандалінай, які ўвіваецца ля маладой кабеты («Заляцанне пана Вінцэнта»). Некаторыя вобразы настолькі ўяўляюць сабой тыпы этнаграфічна дакладныя, што набываюць рысы сімвалічнасці і разам з тым могуць быць аднесены да разраду этнаграфічных. Напрыклад, у малюнку «На ганку хаты» мастак паказвае мясцовых жыхарак трох узростаў: дзяўчыну-прыгажуню, кабету з немаўляці і жанчыну сталага ўзросту, што сімвалізуе тры этапы жыццёвага шляху жанчыны: маладосць, сталасць і старасць. Для вобразаў А. Бартэльса, нават прадстаўнікоў з ніжэйшых слаёў грамадства, характэрна адсутнасць стану трагізму і агрэсіі. Аптымістычны погляд на жыццё, дабрыня, якія ад прыроды належалі яго натуры, напаўняюць творы станоўчай энергетыкай і забяспечваюць прыцягальнасць глядацкага інтарэсу.

Акрамя замалёвак асобных постацей і груп персанажаў, мастак стварае шматфігурныя жанравыя кампазіцыі. Паказальная ў гэтай якасці кампазіцыя «Свянцона ў доме знакамітага жыхара на Літве» (1865), у якой адлюстравана сцэна велікоднага разгаўлення некалькіх дзесяткаў чалавек. Мастак з іроніяй малюе мізансцэны балявання з удзелам прадстаўнікоў вышэйшага свету і чэлядзі.

У Нацыянальным музеі ў Варшаве знаходзіцца цікавы алоўкавы малюнак «Мудрасці Статута Літоўскага» (каля 1865), які па сваёй вобразнай значнасці прэтэндуе на самастойную графічную кампазіцыю. Выява, выкананая на падставе натурнага назірання, суправаджаецца аўтарскім подпісам: «...Rap

Podkomorzy opowiada młodziu przybytej na wokacyie, w gronie familijnym, mądrość Statutu Litewskiego» («Пан Падкаморны ў сямейным коле тлумачыць моладзі, якая знаходзіцца на канікулах, мудрасць Статута Літоўскага»). Твор, па сутнасці, з'яўляецца знакавым не толькі для творчасці мастака, але і як паказчык сацыяльна-палітычнага настрою беларускай шляхты таго часу. Створаная ў другой палове XIX ст. на пачатку фарміравання нацыянальных мастацкіх школ, яна звяртае ўвагу на тэму этнічных каранёў і сацыяльнай гісторыі беларускага народа. Як і большасць жанравых малюнкаў А.Бартэльса, гэта кампазіцыя мае назіральны і разам з тым сімвалічны пачатак. Значнасць ідэйнай задумы падштурхоўвае мастака да вылучэння ў кампазіцыі такіх яўна сімвалічных дэталей, як магутнае разгалістае дрэва. Пад ім сядзяць за сталом шматлікія сваякі – нашчадкі старажытнага шляхецкага роду. Дрэва жыцця сімвалізуе непарыўную сувязь пакаленняў. Сэнсавы цэнтр кампазіцыі – умудрыны жыццёвым вопытам стары, пан Падкаморны, які трымае ў руках фаліант «Статута Літоўскага» – збор заканадаўчых актаў Вялікага Княства Літоўскага. Эмацыянальны строй малюнка прасякнуты настальгічным настроем аб некалі вольнай і магутнай дзяржаве... Відавочна, што не выпадкова гэтая тэма ўзнікае ў творчасці А.Бартэльса ў час, калі з-за мураўёўскага тэрору ён быў адарваны ад родных мясцін.

Гэтым творам А.Бартэльс пазначыў не толькі сваю светапоглядную пазіцыю, але і «праграму малых спраў». Ён паказаў сябе як прадаўжальніка ідэй рамантыкаў і прыхільніка пазітывісцкага кірунку, які панаваў у шляхецкім асяроддзі зямель былога ВКЛ у другой палове XIX ст. Пад пазітывізмам, у адпаведнасці з польскай традыцыяй, разумелася шматгадовая ўпартая праца (выключна мірнымі сродкамі) па захаванні і прымнажэнні нацыянальнага багацця і нацыянальнай культуры ў няроўнай барацьбе з магутнай стыхіяй русіфікацыі. Таксама ён рашуча аддзяліў сябе ад рэалізму і рэалістаў, якія згодніцкі пагаджаліся з існуючай сітуацыяй і становіліся лаяльнымі грамадзянамі той краіны, у складзе якой у дадзены гістарычны момант аказалася іх радзіма [21].

І ўсё ж А.Бартэльс не быў апантаным барацьбітом. У паўсядзённым жыцці, па сведчанні яго сучаснікаў, А.Бартэльс быў адным з лепшых

Філантропія Ланігроша. Аркуш з альбома «Łapigrosze Szkice obyczajowe» (Pariż, 1858)

паляўнічых на дзікага звера. Шмат паляваў у беларускіх лясах, у большасці на мядзведзяў, якіх, кажуць, асабіста здабыў каля 40. (На сённяшні дзень гэта ніяк не дадае гонару.) Як нямногія, ведаў прыроду, фізіялогію, псіхалогію ляснога звера і апісаў яго ў літаратурных аповедах і малюнках з выключным гумарам. Ва ўлюбёных А.Бартэльсам сцэнах палявання ён трапіў падмячаў найбольш вострыя сітуацыі, акцэнтуючы ўвагу не на сцэнах забойства звера, а на псіхалагічных характарыстыках паляўнічых («На паляванні», «Паляванне на мядзведзя» – абедзве 1852, пап./аловак)¹³. У кампазіцыі «Аблава на ваўка ў наваколлях Барысава ў Мінскай губ.» (1865) няцяжка заўважыць, што мастацкі прыём – паказ праз эмацыянальнасць персанажаў – вельмі падобны да трактоўкі тэмы «Паляванне» яго сучаснікам В.Пяровым – выдатным рускім

¹³ Творы знаходзяцца ў MNW, Rys. – 159661.

майстрам псіхалагічнай карціны («Паляўнічыя на прывале»). Некаторая цяжкаватасць алоўкавых ліній і недасканаласць анатамічнай распрацоўкі фігуры чалавека ў малюнках А.Бартэльса кампенсуюцца эмацыянальнай насычанасцю і псіхалагічнай выразнасцю вобразаў.

Тэхніка выканання яго малюнкаў была даволі прастай: у асноўным гэта – алоўкавыя ці тушавыя рысункі прамым на крэмавай паперы. Але маляваў ён таксама на сасновым дошчачках тушшу альбо сепіяй, выкарыстоўваючы ў кампазіцыі тэкстуру дрэва і сучкі. Працы выглядалі даволі наіўнымі, але, набліжаючыся па характары да народных карцінак, яны карысталіся папулярнасцю ў шырокіх колах насельніцтва. Пэўны час для мастака яны былі адной з крыніц матэрыяльнай падтрымкі. Подпісы да замалёвак рабіліся часткова на польскай, часткова на французскай мовах, але змест заўсёды заставаўся беларускім.

Шэраг малюнкаў А.Бартэльса рэпрадуктаваўся ў папулярных польскіх перыядычных выданнях «Tygodnik ilustrawany» (1886), «Kłasy», «Świat(Krak.)». Сярод іх характарныя і запамінальныя вобразы: «Паляшук» (1894), «Вучань і пан прэфект» (1889) [15, с.28]. Найбольш удалыя творы А.Бартэльса годна глядзяцца побач з работамі Ф.Кастрыцкага і Ю.Косака – прызнаных майстроў дынамічных вострахарактарных замалёвак сацыяльнага зместу. Зазначым, што арыгінальныя малюнкi А.Бартэльса, атрымліваючы пэўную апрацоўку ў выдавецкіх майстэрнях, набывалі большую мастацкую выразнасць. У гэтым няцяжка пераканацца, параўноўваючы алоўкавыя малюнкi, якія захаваліся ў альбомах, і іх рэпрадукцыі ў часопісах. Гэта тычыцца, напрыклад, твораў, якія ілюструюць артыкул «Карціны грамадзянскага становішча на Літве» ў «Tygodnik ilustrawany»: «Камісар», «На ганку», «Арандатар», «Нарачны». Не вельмі спрытная алоўкавая лінія малюнку ў ксілаграфічнай тэхніцы выканання набывае большую пластычнасць і вытанчанасць пад штыхелем вопытных гравіроўшчыкаў, пры гэтым аўтарскі характар прачытання сюжэту застаецца нязменным.

Сатырычныя малюнкi А.Бартэльса ў 1850-я гады не раз друкаваліся ў віленскіх выданнях Ю.Крашэўскага, які лічыцца адным з самых аўтарытэтных асоб у галіне польскай літаратуры і мастацкай крытыкі XIX ст. Ён нават меў

у сваёй асабістай калекцыі малюнка з серыі «Аблягчэнне пашпарту за мяжой» (усяго – 17, з іх 7 – нявыдадзеныя).

Хаця мастацкая дзейнасць А.Бартэльса праяўлялася амаль выключна ў арыгінальнай графіцы, як рысавальшчыка, вядомасць мастаку прынесла тыражная графіка, дакладней кажучы, літаграфічныя і ксілаграфічныя рэпрадукцыі яго малюнкаў.

САТЫРЫЧНЫЯ АЛЬБОМЫ-АПОВЕДЫ

У XIX ст. развіццё сатырычнай графікі было цесна звязана з літаратурнай публіцыстыкай. Яе дыяпазон ахопліваў тэматыку ад палітычнага памфлета і карыкатуры да бытавога фельетона. Штодзённае супрацоўніцтва мастакоў-карыкатурыстаў з перадавой журналістыкай на старонках перыядычнага друку стала звычайнай формай іх працоўнай дзейнасці. Паступова карыкатура заваёўвае ўсё большыя друкаваныя плошчы, зацвярджаючы свой публічны характар. У сярэдзіне XIX ст. афіцыйная карыкатура, сатырычныя і гумарыстычныя малюнкi, складала ўжо самастойныя раздзелы ў некаторых аўтарытэтных еўрапейскіх перыядычных выданнях, у тым ліку расійскіх і польскіх часопісах: «Сын Отечества», «Ералаш», «Tygodnik ilustrowany», «Kłosy». Менавіта ў гэты час сталі з'яўляцца асобныя рысаваныя выданні. Па прычыне жорсткага цензурнага нагляду яны абмяжоўваліся бытавымі сюжэтамі, пазбягаючы палітычнай тэматыкі. Высмейваліся ў першую чаргу дробныя чыноўнікі (казнакрады, гандляры) альбо артысты, якія няўдала справіліся са сваёй роляй.

Вострай сатырай на норавы свайго часу з'яўляюцца арыгінальныя малюнкi А.Бартэльса ў рукапісных альбомах: «Скнара», «Чалавек высокага паходжання», «Суседскі абедзік», «Эканом»¹⁴. Кожны аркуш у іх змяшчае графічную выяву сатырычнага маралізатарскага характару, які суправаджаецца аўтарскім рукапісным тэкстам. Немудрагелістыя сюжэты падгледжаны ў штодзённым жыцці: жыццёвы шлях арыстакрата «ад нараджэння да скону», суседская па-

¹⁴ Тры з апошніх захоўваюцца ў Навуковай бібліятэцы Віленскага ўніверсітэта.

пойка ў абяднелага шляхціца, звычайкі «самага высокаарганізаванага з млекакормячых», да т.п.

Сапраўды шырокую вядомасць Бартэльс-карыкатурыст атрымаў дзякуючы тром серыям малюнкаў: «Пан Атаназі Скарупа, чалавек прагрэсіўны», «Лапігрош», «Пан Яўгеніуш». Яны былі выдадзены літаграфічным спосабам Я.Вільчынскім ў «Віленскім альбоме» ў парыжскай майстэрні. У прадмове да «Лапігроша» выдавец піша, што А.Бартэльс першы сярод тутэйшых рысавальшчыкаў асмеліўся прадставіць свет «такім, як яго разумеў». Яго малюнкi не з'яўляюцца ні пасквілем, ні сатырай, але яны «выяўляюць людскія заганы, якія шырока распаўсюджаны сярод людзей...»¹⁵ Сюжэты пабудаваны па прынцыпе дэталёвага аповеду аб жыцці героя: знаёмства з персанажамі, службовыя і хатнія справы, зносіны з суседзямі.

Малюнкi, блізкія па характары, адрозніваюцца спецыфічнай тэхнікай. У кожнай серыі аўтар выкарыстоўвае пэўную адметнасць манеры выканання. Так, літаграфічныя аркушы альбома «Пан Атаназі Скарупа...» выглядаюць даволі наіўна з-за прамалінейнасці прачытання сюжэта («Пан Атаназі Скарупа тлумачыць свае праекты» і «Пані Роза рве праекты»). Персанажы намаляваны падкрэслена плакатна з выкарыстаннем святло-ценявой распрацоўкі фігур на ўмоўным светлым фоне. Такі прыём дазволіў аўтару заастрывіць увагу на фізіянамічных характарыстыках і абмежаваць апісальніцтва другасных дэталей. Малюнкi да «Лапігроша» больш жывыя. Ствараецца ўражанне, што гэта – натурныя фіксацыі, але нярэдка яны перагружаны драбнатой. Затое ілюстрацыі да «Пана Яўгеніуша» вызначаюцца шырокай, энергічнай штрыхавой манерай, якая сведчыць аб даволі ўпэўненым рысавальным майстэрстве аўтара.

Звесткі аб выканальніцкай манеры дадаюць некаторыя вядомыя нам эпізоды стварэння альбомаў. Так, арыгінальныя малюнкi і тэкст да «Лапігроша» былі зроблены ў 1845 годзе. У жніўні 1857 Я.Вільчынскі звярнуўся да Ц.Норвіда (1821–1883), які на той час жыў у Парыжы, з прапановай выканаць у літаграфіі серыю сатырычных малюнкаў А.Бартэльса. Ц.Норвіду аўтар малюнкаў быў вядомы яшчэ з часоў Варшаўскай гімназіі. Перамовы ішлі доўга і цяжка, пры

¹⁵ Album de Wilna. Oddzial 6, № 5. Imp. Lemerrier Paris (A.Bartels. Szkice obyczajowe. «Lapigrosz»).

тым што паразуменне па асігнаванні выдання было знойдзена адразу. Праблема зводзілася да таго, што, на думку Ц.Норвіда, калі гэта літаратурны твор, дык для яго ілюстравання не вельмі падыходзіць выкарыстанне малюнкаў самога пісьменніка, асабліва «калі тыя не належаць да лепшых узораў». Праз пэўны час Я.Вільчынскаму ўдалося пераканаць яго, але, ведаючы натуру Ц.Норвіда, даследчыкі мастацтва не без падстаў мяркуюць, што «арыгіналы А.Бартэlsa былі часткова скарэктаваны альбо істотна зменены» ў лепшы бок¹⁶. Тым не менш альбом выйшаў у свет у 1858 годзе і меў вялікі поспех, якому спрыялі выразныя вострасацыяльныя характарыстыкі тагачаснага грамадства.

Праз выяўленчы вобраз тыповага памешчыка мастак на кожным аркушы дае трапную сацыяльную характарыстыку розных прадстаўнікоў, як кажуць цяпер, сацыяльнага слою. У аркушы «Саноўнік Лапігрошавага двара» мастак паказвае жорсткі, агрэсіўны характар уладара; «Даследаванні навуковыя Лапігроша» – глупства і недалёкасць чыноўніцтва; «Філантропія Лапігроша» – абьякавасць да чалавечых пакут. Выкрывальны характар маюць таксама аркушы «Асаблівыя прыхільнасці Лапігроша», «Забавы Лапігроша», «Навуковыя даследаванні Лапігроша», інш. У аркушы «Пазнанні Лапігроша» звяртае на сябе ўвагу геаграфічнае месца дзеяння сюжэта малюнка, дакладна пазначанае на рысаванай мастаком геаграфічнай карце, у цэнтры якой – Смаргонь. Маленькае беларускае мястэчка вылучана як галоўны горад Сусвету, а ўкруг «сталіцы» меншымі літарамі пазначаны Мінск, Вільня, Брэст, Барысаў, Нясвіж, Мір, Слуцк, іншыя населеныя пункты, у якіх бываў Лапігрош або нешта ведаў аб іх.

Як выказаўся аб выдадзеным альбоме мастак Д.Кандратовіч¹⁷, «Лапігрош хвалюе свежым, трапным поглядам, угледзеўшыся ў кожную з тых фігур на гравюрах, успамінаецца нам нехта знаёмы альбо той, каго недзе ўжо бачылі» [24, s. 67]. Усе разам сатырычныя альбомы А.Бартэlsa складаюць забаўны па форме і добразычліва-павучальны па змесце партрэт грамадства свайго часу.

¹⁶ Widocka, H. Nieznany Horwid / H. Widocka. – Warszawa, 1996. – S. 27.

¹⁷ Daniel Kandratowicz – вучань Ф.Смуглевіча па Варшаўскай гімназіі, адзін з пачынальнікаў тэмы старажытнай паганскай Літвы («Звычаі пахавання старажытных літвінаў», каля 1818).

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Артур Бартэльс застаўся ў гісторыі беларускай, польскай і літоўскай культуры як рознабаковы таленавіты творца. Ён быў чалавекам адукаваным у галіне філасофіі і літаратуры, меў неардынарныя здольнасці ў паэзіі, музыцы і маляванні. Дзякуючы выключным прыродным талентам і прыемным выхаваным манерам, ён быў папулярнай творчай асобай свайго часу. У выяўленчым мастацтве А.Бартэльс праявіў сябе як самабытны майстар сатырычнага жанру. Яго графічная творчасць насіла ярка выражаны сацыяльна-бытавы характар. Не маючы спецыяльнай адукацыі ў выяўленчым мастацтве, ён не дасягнуў мастацкай дасканаласці і застаўся на паўаматарскім палажэнні. Тым не менш літаратурна-мастацкая спадчына А.Бартэльса, у якой адлюстраваны жыццё і побыт людзей нашага краю розных сацыяльных слаёў і нацыянальнасцей: беларусаў, літоўцаў, украінцаў, рускіх, яўрэяў, – мае не толькі мастацкую, але і гісторыка-этнаграфічную каштоўнасць. Яго творы змяшчаюць цікавы іканаграфічны матэрыял для вывучэння гісторыі беларускага соцыуму другой паловы XIX ст.

У XXI ст. з набыццём суверэнітэту жаданне беларусаў больш даведацца аб сваіх прашчурах, адчуць прыналежнасць да этнічных каранёў з'яўляецца натуральным пачуццём чалавека. Вяртанне імя Артура Бартэльса на родную зямлю – справа нашай нацыянальнай годнасці. Помнікам творцу могуць стаць факсімільныя выданні вышэйзгаданых альбомаў-аповедаў з гумарыстычнымі малюнкамі і зборніка яго апавяданняў на беларускай мове. Але ўжо зараз пачуццё творчай еднасці востра адчулі беларускія мастакі, якія ў 2011 годзе на Лагойшчыне правялі рэспубліканскі пленэр, прысвечаны А.Бартэльсу. У дар музею імя Канстанціна і Яўстаха Тышкевічаў у Лагойску перададзены арыгінальныя жывапісныя і графічныя творы, прысвечаныя земляку Артуру Бартэльсу.

DRAMMATA I KOMEDIJE

PREKŁ

ARTHURA BARTHEL'S.

GEFYJA I.

1. SERCE BRATA DRAMAT W 3-CH AKTACH.
2. NIEWINIĄTWO KOMEDIA W 1 AKCIE.

WILNO.

W Drukarni S. ROZENSONA.

1859.

Титульны аркуш видання А.Бартэльса «Драма і камедыя»

ДАДАТАК 1

ДРУКАВАНЫЯ ТВОРЫ АРТУРА БАРТЭЛЬСА

(паводле «Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut», t. VII)

1. Łapigrosz. Szcice obyczajowe (Karykatury z tekstem) Album de Wilna. – Paryż: wyd. J.K.Wilczynski, 1858. – Oddział 6, nr 3.
2. Pan Eugeniusze. Szkice obyczajowe (Karykatury z tekstem). – Pariż: wyd. jw., 1858. – Poz. 1, nr 4.
3. Pan Atanazy Skorupa, człowiek postępowy. Szkice obyczajowe (Karykatury z tekstem). – Pariż: wyd.jw., 1858. – Poz.1, nr 5.
4. Niewiniątko. Komedia w 1 akce. – Wyd. zob. – Poz. 6.
5. Serce brata. Dramat w 3 aktach. – Wyd. zob. – Poz. 6.
6. Dramata i komedia. Zawartość. – Wil., 1859. – Poz. 4, 5.
7. Zbiór piosnek z towarzyszeniem fortepianu. Muzyka i słowa. – Warszawa. 1870.
8. Goście. Obrazek z życia wiejskiego w jednym akcie // Przegl. Pol. – 1874/75.– T. 4. – Z. 12; Przegl. Mies. (Kr.). – 1875. – Z. 9; wyd. osob. – Kr., 1875; Petersb., 1892.
9. Popas w Miłosnej pod Warszawą. Komedia. – Wyst., 1877.
10. Tyś nie, ona nie! Wiersz (Muzyka A.Gruenera). – Warszawa, 1877.
11. Drugi zbiór piosnek z towarzyszeniem fortepianu. – Lw., 1878.
12. Tydzień poleski. Ustęp z życia myśliwskiego na Litwie... (Wyd. starałem redakcji czasopisma «Łowiec»). – Lw., 1878; Kr.,1883.

Артыкулы і невялікія творы былі выдадзеныя ў часопісах і зборніках:

Afisz Teatr. (Kr.; tu wiersze w 1874-1875), Biesiada Lit. (1884), Czas (1874, nr 168), Klosy (tu wiersze w 1868-1871), Łowiec (1878-1880), Mucha (tu wiersze w 1871), Przegl. Lit. i Artyst. (1884, nr 21/22), Przegl. Lw. (1877), Przegl. Mies. (1875), Przegl. Pol. (1874/75), Szczutek (1877), Tyg. Ilustr. (1868, nr 6). Ananas (1888-1892), Kur. Kr. (1887-1889), Wedrotoiec (1897).

ДАДАТАК 2

В.Рынкевіч

ЛІТАРАТУРНА-ПУБЛІЦЫСТЫЧНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ А.БАРТЭЛЬСА

Літаратурная спадчына Артура Бартэльса не мела такога маштабу, каб значна паўплываць на развіццё літаратурнага працэсу на польска-літоўска-беларускіх землях другой паловы XIX ст. З лёгкай рукі самога паэта, назваўшага сябе ў адным з вершаў «лёгкім гумарыстам»¹⁸, яго літаратурная дзейнасць успрымалася большасцю менавіта ў такім ракурсе, аднак, нягледзячы на гэта, уплыў на грамадскую думку свайго часу яна мела бяспрэчны. Талент А. Бартэльса – імгненна прыкмеціць і пасмяяцца з незласлівым гумарам ці ў вострай сатыры, не зважаючы на асобы і палітычныя прыхільнасці, над заганами роўна як ганарлівай арыстакратыі, так буржуазіі і дэмакратаў, даў падставу сучаснікам параўноўваць яго з прызнаным Беранжэ. Аднак, апроч іншых параўнанняў-эпітэтаў да яго творчай дзейнасці, меў ён і яшчэ адзін, бадай самы трапны і сутнасны: у літаратурна-мастацкім асяродку яго называлі «певаком літоўскай даўніны». І сёння праз літаратурную спадчыну А. Бартэльса паўстае яшчэ адна старонка нашай гісторыі, адлюстраваная ў паэтычных творах, адметных сваёй самабытнасцю і арыгінальнасцю зместу і формы.

Існуе думка, што «першы паэт-песеннік Польшчы» сёння забыты і амаль невядомы, застаўся незаўважаным у цені самых вядомых паэтаў свайго часу: Адама Міцкевіча, Юліуша Славацкага і інш. [13]. Між тым Бартэльс, несумненна, валодаў асаблівым талентам і як сатырык, і як паэт-песеннік, выканаўца ўласных музычных твораў.

У свой час ён быў даволі папулярнай асобай, і імя Артура Бартэльса як паэта згадваецца таксама ў Энцыклапедычным слоўніку Бракгаўза і Ефрона ў артыкуле «Польская літаратура»¹⁹ ў шэрагу паэтаў перыяду рамантызму.

Паэзія рамантызму на польска-літоўска-беларускіх землях узрасла на традыцыях вызваленчых паўстанняў, на глебе сацыяльнага асяродка дробнапавято-

¹⁸ Przegl. Lit. Dod. do Kraju. – 1888. – Nr 51.

¹⁹ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. – СПб., 1890–1907. – Т. 47. – С. 105.

SKUTKI CYWILIZACYI.

(Gawęda).

Pan Joachim, mój sąsiad i myśliwy stary,
A tem samem gawęda i gderacz bez miary,
Gdyśmy raz z polowania wrócili wieczorem
Z torbą dobrze nabita i dobrym humorem,
Który miłe przyświecał w jasnem starca oku,
Taka do mnie miał mowę, przy skłaneczce groku:
«Mój Boże! smutno myśleć, że przyjdą te czasy,
Kiedy te nasze puszcze, bagna, błota, lasy,
Tak dzikie, ale razem tak swojskie i nasze,
Czarne wioski, złe groble, po puszczech szalaszce,
Te mosty na wpół zgniłe, nieozdobne dwory,
A w nich te wielkie gumna, niezgrabne obory,
Skutkiem cywilizacyi dobroczynnych darów,
Odmienią się zupełnie: że z owych obszarów,
Po których dziś bujamy lekko z strzelbą w dłoni,
Gdzie nam nikt ziemi, nieba, powietrza nie broni,
Porobią się małeńkie dziedzictwa, własności,
Czyste, schludne, porządne, pełne przyjemności
Na pozór, ale w których zawisć, chciwość, zdrada
Gnieździć się wiecznie będą, gdzie sąsiad w sąsiada
Okna i serce ciągle wglądając ciekawie,
Skapić mu będą ziemi, i powietrza prawie;
Gdy z napływem Francuzów, Holendrów i Niemców,
Chciwych naszego chleba zawsze cudzoziemców,
Musiem cudzoziemszczyzny zapłynię gościnnosć
Świąta nasza litewska, litość, dobroczynność.

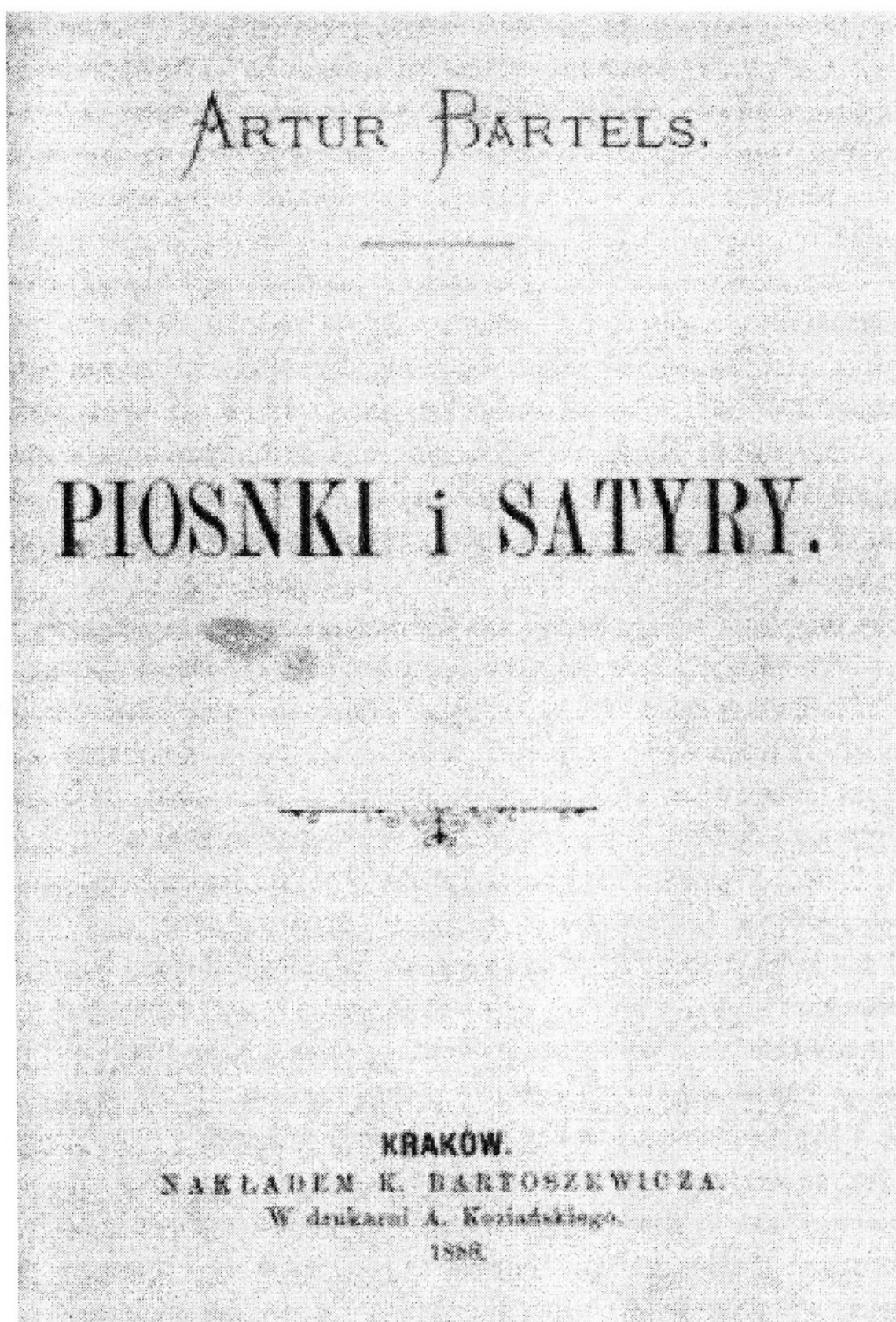
6

вай шляхты з яе імкненнямі аднавіць былую дзяржаўнасць. Прадстаўніком рамантычнай паэзіі з'яўляўся Адам Міцкевіч. Ён першым звярнуўся да тэматыкі, што ўключала народныя казкі і паданні, была прасякнута творчай эмацыйнай фантазіяй, патрыятычным настроем. Гэтыя рысы ў рознай ступені характэрны і для творчасці іншых паэтаў-рамантыкаў, якія сталі паслядоўнікамі вялікага Міцкевіча.

А. Бартэльса-паэта адносяць да кагорты апошніх прыхільнікаў рамантызму ў літаратурнай творчасці – «энтузіястаў». Іх творчая дзейнасць прыпадае на перыяд, калі грамадства пачало ачувацца ад апатыі, выкліканай разгромам паўстання 1831 года. Дэмакратычныя ідэі гэтай суполкі паэтаў (сярод іх такія значныя постаці, як Цыпрыян і Людзвіг Норвіды) выражаліся ў асноўным у форме невялікіх вершаў, у якіх на першае месца высоўваліся палыманыя пачуцці як сіла, што можа зрабіць больш для вызвалення Радзімы, чым халодны розум.

Для творчасці А.Бартэльса былі характэрны дэмакратычна-вызваленчыя ідэі, пазіцыя абароны прыгнечанага селяніна, патрыятычныя пачуцці. Аднак часта ён скіроўваў сваю сатыру супроць заган канкрэтнай асобы, імкнучыся тым самым выклікаць рэфлексію, скіраваць адрасата на выпраўленне асабістых недахопаў і тым самым паўплываць на маральны стан грамадства. Ён быў майстрам гумару і сатыры, меў несумненныя здольнасці да імправізацыі, і вельмі часта сяброўскія пароды і эпіграмы ўзнікалі ў яго імгненна, як бы самі сабой. Але рабіў ён гэта без зласлівасці, дасціпна і трапна. Талент свой ён шчодро траціў для сяброўскіх забаў. А яго песенькі імгненна набывалі папулярнасць, перадаваліся з вуснаў у вусны і хутка даходзілі да самых аддаленых куточкаў краю. Зразумела, што імя іх аўтара нярэдка страчвалася, і песенькі рабіліся ўласнасцю іншых альбо пераходзілі ў разрад народных. Тым не менш ніхто, акрамя А.Бартэльса, не мог так заспяваць пад фартэпіяна: у чужых вуснах яго песні ўжо не мелі той прывабнасці, якую надаваў ім сам аўтар. Але песенькі не былі спрэс пазбаўлены патрыятычнага пафасу, што крапае самыя чуллівыя струны душы. Сведчанне таму – сучасная папулярнасць у Польшчы песенькі «Варшава», у якой услаўляецца горад над Віслай, які нягледзячы на ўсе перэпетыі лёсу, застаецца шаноўным, працавітым, гарэзлівым і пяшчотным²⁰.

²⁰ Literatura Polska. Przewodnik encyklopedyczny. – Warszawa, 1986. – T. 1. – S. 55.

Тытульны аркуш выдання А.Бартэlsa «Песенькі і сатыры»

Аднак пасмяротнае выданне двухтомнага збора твораў А.Бартэльса ў значнай ступені змяніла погляды грамадства на яго творчасць («Песенькі і сатыры», 1888). Акрамя ўжо апублікаваных раней і вядомых твораў, у зборніку былі змешчаны і невядомыя, якія далі падставу канстатаваць, што знаёмства з творчай спадчынай А.Бартэльса «змяняе аб ім меркаванне, якое пры жыцці мела грамадская крытыка»²¹. Свае сапраўдныя пачуцці і думкі яму прыходзілася маскіраваць за «лёгкім гумарам», каб не выклікаць на сябе «грому асуджэння ў хвіліны, калі голас, не ў час падняты, становіцца дысанансам у згоднай гармоніі»²², і таму творчасць А.Бартэльса была ацэнена ніжэй, чым заслугоўвала па сваёй сутнасці. У двухтомніку ледзь прыкметная сатырычная струна адазвалася на поўны голас. Гумарыст-песеннік, які выклікаў усмешку на вуснах слухачоў, у гэтым выданні прадстаў глыбокім сатырыкам, які не мінуў ніводнае праявы грамадскага жыцця, ведаў удоўж і ўпоперак польска-літоўска-беларускія землі, традыцыі і звычаі кожнай правінцыі. Характарыстыка звычаяў, стасункаў, уплыву культур, барацьбы партый, нават дыялектаў дадзенай ваколіцы – усё гэта было прадстаўлена ва ўласцівым аўтару гумарыстычным тоне. Многія з гэтых сатырычных вершаў ці гавэнд (гэту форму А.Бартэльс выкарыстоўваў даволі часта), на думку У.Прокеша, мелі вартасць амаль гістарычную, бо ў іх трапна схоплены і падкрэслены сучасныя мастаку стасункі і жыццеразуменне, якія знайшлі ў гумарысце свайго гісторыка. Менавіта ў гэтых творах выступаюць цалкам і без прыкрыцця характар пісьменніка, яго імкненні і грамадзянскія погляды.

Паэтычныя радкі, што выходзілі з-пад пяра Артура Бартэльса, поўніліся горыччу, калі размова ішла аб годнасці страчанага для яго роднага краю. Выгнаннік, удзельнік вызваленчага паўстання 1863–64 гадоў, ён не мог маўчаць пра здзекі і знявагу, што сеялі на абшарах Беларусі, Літвы і Польшчы царскія карнікі на чале з графам Мураўёвым. У алегарычнай форме ў байцы «Свінні і бараны» А.Бартэльс выказаў свой боль за ўдзельнікаў паўстання, за лёс Айчыны:

²¹ Prokesch, W. Spuszczona po humoryscie / W. Prokesch // Przegl. Lit. Dod. do Kraju. – 1888. – Nr 51.

²² Там жа.

Судны дзень настаў авечай дружыне.
 Шыбяніцы гнуцца, поле чырванее
 Ад крыві бязвінны, – тысячы іх гіне
 З голаду, з прагнення, а другіх зладзеі
 Разганялі ў пушчы для вечнай заглады.
 А што засталіся без усякай рады:
 Пазбіваны рогі, абголена воўна;
 Бродзяць, як дурныя па роднаму полю,
 Дзе няма травінкі, бо ўсё свіней поўна;
 Яны толькі стогнуць з голаду і з болю
 У зямліцы роднай, з гноем перарытай²³.

І хаця адпаведна жанру аўтар абвешчае, што гэта здарэнне распавёў «слаўны хранікёр з Кітая Чын-Чына-Па-Чытай», за эзопавай мовай твора нельга не бачыць сапраўдны час і месца падзеі. Байку А.Бартэльса ўзнавіў на беларускай мове Францішак Багушэвіч, паэт-дэмакрат, удзельнік паўстання 1863–1864 гадоў.

А.Бартэльс спрабаваў свой талент і ў сцэнічных камедыйных творах. У Варшаўскім дабрачынным тэатрыку былі пастаўлены яго вершаваныя фарсы «Госці» (1875) і «Прывал у Мілоснай». У адпаведнасці з жанрам глядачы смяяліся да знямогі.

У Кракаве А. Бартэльс займаўся журналістыкай. Многія гады, як самы руплівы чытач і «кантралёр журналістыкі», ён збіраў матэрыялы аб гісторыі і развіцці польскай публіцыстыкі. Яго пільнай увагі не мінуў ніводны значны артыкул. Але і ў гэтым напрамку літаратурнай дзейнасці ён меў свой арыгінальны спосаб: рабіў нататкі аб праблематыцы артыкула, а пасля параўноўваў надзеёнае меркаванне па ўзнятым у артыкуле пытанні з меркаваннем, што было надрукавана ў гэтым жа выданні раней. Вельмі часта ўважлівым сатырыкам выяўляліся недарэчныя супярэчнасці. Да гэтага ж перыяду адносіцца серыя артыкулаў А.Бартэльса на паляўнічыя тэмы для часопіса «Łowies» (1878–1880), а таксама паэма «Палескі тыдзень». Заснаваныя на ўласных уражаннях аўтара яшчэ з «часоў літоўскіх» паляўнічыя апавяданні маюць вартасць меуарнай літаратуры, каштоўнай як матэрыял для вывучэння гісторыі белару-

²³ Багушэвіч, Ф. Свінні і бараны. Байка Артура Бартэльса / Ф.Багушэвіч // Творы. – Мінск, 1998.

скай культуры, напісаны трапным пяром зацікаўленага назіральніка. На працягу года (1882–1883) Бартэльс друкаваў у «Gazecie Krakowskiéj» свае «Лісты з горада», у якіх тлумачыў «мэту і задачу палітыкі ўзмацнення цэнтральна-еўрапейскага саюза» і па-майстэрску выкрываў прадужытасць і непрыязь, што існавалі ў грамадстве і выражаліся праз прэсу. Публіцыстыка Артура Бартэльса, як і яго ненадрукаваныя творы, маглі б папоўніць скарбонку цікавай і багатай літаратурнай спадчыны»²⁴.

Застаючыся патрыётам сваёй бацькаўшчыны, сродкамі мастацтва А.Бартэльс выражаў крытычны сацыяльны настрой перадавых прадстаўнікоў свайго часу адносна існуючых нораваў. Разам з тым уся яго творчасць прасякнута ідэяй жыццялюбства і згоды паміж людзьмі. Дывізам жыцця творцы гучаць радкі з яго песні «Свет і людзі» («Які прыгожы свет навокал, якія закаханыя людзі!»)²⁵:

O jak świat ten piękny w koło,
 Jak ci ludzie są kochani!
 Tak mówiłem, tak myślałem,
 Kiedy młody zapaleniec,
 Po raz pierwszy pokochałem
 Świeży dziewczęcica rumieniec.
 I marzyłem tak wesolo
 I śpiewałem w piosnce dla niej,
 O jak świat ten piękny w koło,
 Jak ci ludzie są kochani!

(Які прыгожы свет навокал, якія закаханыя людзі! Так гаворыць, так думае малады закаханы, калі ён упершыню ўлюбіны ў свежы дзявочы румянец. І марыць так весела, і спявае ў песні для яе аб тым, які прыгожы свет навокал, якія закаханыя людзі!)

²⁴ M.G. Artur Bartels // Kłasy. – 1886. – N 1071. – S. 6.

²⁵ Kłasy. – 1871. – T. XII. – S. 198.

ДАДАТАК 3

С. Гамеза

ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНЫ ФЕНОМЕН ЛАГОЙШЧЫНЫ XIX ст.

Гістарычны перыяд, на які прыпадаюць жыццё і творчасць Артура Бартэльса, для Лагойскага краю азначаны яркай сацыяльна-культурнай з'явай, звязанай з дзейнасцю дзвюх гістарычных постацей – братаў Канстанціна (1806–1868), з якім сябраваў А.Бартэльс, і Яўстаха (1814–1873) Тышкевічаў. Археалогія і этнаграфія, мастацтва, краязнаўства і фалькларыстыка – усё гэта было для іх справай жыцця.

Прадстаўнікі роду магнатаў Вялікага Княства Літоўскага Тышкевічаў былі ваяводамі і пасламі, палітыкамі і вучонымі. У 1819 годзе ў Лагойску на маляўнічым беразе ракі Гайна Пій Феліцыянавіч Тышкевіч, бацька Канстанціна і Яўстаха, узвёў двухпавярховы каменны палац. У ім былі размешчаны хатняя галерэя мастацтва і бібліятэка, якія фарміраваліся яшчэ з папярэдняга стагоддзя. Значна папоўніла бібліятэку Аўгуста Плятэр, яго жонка, якая прывезла з сабой, акрамя іншага, тры тысячы тамоў з краслаўскага кнігазбору свайго бацькі. Калекцыя Тышкевічаў, як і зборы Радзівілаў у Нясвіжы, Сапегаў у Ружанах, Іяхіма Храптовіча ў Шчорсах, змяшчала творы мастацтва і антыкварыяту, рукапісныя кнігі, архіўныя дакументы, старажытныя манеты, іншыя экспанаты не толькі беларускай, але і сусветнай культуры. Канстанцін і Яўстах Тышкевічы ўпершыню ў Беларусі падвялі пад прыватнае збіральніцтва навуковы грунт: матэрыялы збору былі сістэматызаваны па еўрапейскім узору таго часу. Збор з 1842 года пачаў насіць адкрыты характар, і, дзякуючы гэтаму, яго матэрыяламі ўжо маглі карыстацца і іншыя навукоўцы і даследчыкі нашага краю [11, с. 127].

Да сярэдзіны XIX ст. у Лагойскім палацы ўжо знаходзілася калекцыя этрускіх ваз – рэдкіх знаходак з Пампеі і Геркуланума, 200 карцін італьянскіх жывапісцаў, 1140 адзінак манет і медалёў, інкунабулы, старадаўнія рукапісы і карты. Апошнія вельмі цешылі гаспадароў, таму што на гэтых картах быў

і іх родны Лагойск. Вельмі ганарыліся яны крыжам 1514 года, падараваным Жыгімонтам I касцёлу ў мястэчку Гайна; двума мініяцюрнымі партрэтамі Стэфана Баторыя – легендарнага князя ВКЛ і караля Рэчы Паспалітай, пры якім адбылося ўзвышэнне беларускага гаспадарства; старажытнай зброяй рыцараў: кальчугамі, латамі, шчытамі, бердышамі, дзідамі, шаблямі. Акрамя гэтага, Лагойскі збор меў унікальную калекцыю ручнікоў, сурвэтак, абрусаў, што ткаліся на фабрыцы ільняных і баваўняных вырабаў, заснаванай К.П. Тышкевічам у 1837 годзе ў Лагойску.

У 1852 годзе браты Тышкевічы пішуць прашэнне ў Пецяярбург аб намеры на базе свайго прыватнага музея адкрыць публічны музей у Вільні або ў Менску, на што быў атрыманы дазвол на стварэнне Віленскага музея старажытнасцей. У аснову яго лягла частка экспанатаў Лагойскага збору: археалагічная калекцыя з 2 тысяч экспанатаў, карціны, антыкварыят, абразы, крыжы, 3 тысячы кніг. Нумізматыку, геральдыку, кнігі таксама перадаў у музей У.Сыракомля. Свае кнігі, рукапісы, рэдкія гістарычныя рэчы ахвяравалі А.Кіркор, І.Ходзька, Т.Нарбут, І.Крашэўскі, М.Балінскі і інш. [9, с. 8].

Віленскі музей старажытнасцей быў адчынены 1 студзеня 1856 г. у памяшканні бібліятэкі Віленскага ўніверсітэта. Пры музеі была створана Віленская археалагічная камісія. Яе мэтай было ажыццяўленне раскопак на тэрыторыі Беларусі і Літвы для папаўнення фонду экспанатаў і іх навуковага даследавання. Старшынёй абралі Я.П.Тышкевіча, віцэ-старшынёй – М.І.Балінскага, членамі камісіі сталі Т.Я. Нарбут, К.П.Тышкевіч, А.К.Кіркор, І.І.Крашэўскі і інш. Перыяд работы археалагічнай камісіі (з 1855 па 1865 год) з’явіўся вельмі насычаным і плённым. Слухаліся даклады аб правядзенні археалагічных раскопак, абмяркоўваліся рэфераты па пытаннях краязнаўства, праводзіліся дыскусіі па праблемах выяўлення, вывучэння і выдання дакументаў. На гэты конт была распрацавана метадычная інструкцыя. Сумеснымі намаганнямі склалі археалагічны слоўнік. Большасць матэрыялаў мясцовых даследчыкаў была надрукавана ў «Записках Виленской археологической комиссии». Мэтай дзейнасці музея абвешчалася збіранне ў адно цэлае старажытных кніг, актаў, рукапісаў, манет, медалёў, зброі, статуй і іншых прадметаў, якія адносіліся да гісторыі беларускага этнасу, садзейнічанне заха-

ванню помнікаў старажытнасці, забеспячэння магчымасці карыстацца імі дзеля вывучэння краю не толькі ў гістарычных, але і ў гандлёвых, прамысловых, сельскагаспадарчых і стратэгічных адносінах [5, с. 25–26].

У 1856 годзе, паводле «Перечневого каталога предметов в Виленском музее древностей», было зарэгістравана 1,5 тыс. адзінак захавання археалагічных матэрыялаў, 1 тыс. налічвалі рэчавыя помнікі гісторыі, рукапісы, аўтографы, гравюры, карты, дыпламы. Нумізматычная калекцыя дасягала 3 тыс. грашовых знакаў, мелася 750 адзінак прадметаў з каменю, у тым ліку 387 каменных сякераў. Мастацкіх палотнаў, твораў дробнай пластыкі і выяўленчага мастацтва было столькі, што яны маглі б скласці самастойную галерэю. Калекцыя з умоўнай назвай «Прадметы, якія маюць міфалагічнае значэнне», налічвала 40 рэчаў. Сюды ўваходзілі, акрамя літоўскага бажка грому Пяркунаса (Перуна), скульптуры мангольскага, кітайскага ідалаў і іншыя экспанаты. У музеі былі таксама прадметы са старадаўніх замкаў, зброя XIX ст., слугкія паясы. Усе музейныя прадметы былі сістэматызаваны. Каштоўным набыткам для музея стала калекцыя старадаўняй зброі графа Касакоўскага, канфіскаваная расійскімі ўладамі пасля паўстання 1831 года і перададзеная ў музей дзякуючы намаганням старшыні камісіі з Пецярбурга [6, с. 111–112]. У 1858 годзе калекцыя дакументаў папоўнілася каштоўным фамільным архівам Сапегаў, які перадала ў музей гродзенская палата дзяржаўнай маёмасці. Такім чынам, каталог, які быў складзены ў 1858 годзе А.Кіркорам, уключаў больш за 10 тыс. адзінак захавання.

Фарміравалася таксама калекцыя прадметаў, звязаных з прыродазнаўчымі навукамі. У кастрычніку 1857 года кіраўнік Віленскай вучэбнай акругі даў загад аб перадачы музею мінералагічнага і заалагічнага кабінетаў былога Віленскага ўніверсітэта. Сын Канстанціна Тызенгаўза перадаў у музей знакамітую арніталагічную калекцыю свайго бацькі. Да 1861 года пры музеі захоўвалася этнаграфічная калекцыя прыродазнаўцы С.Гроса, якая налічвала каля 20 тыс. адзінак, а таксама іншыя калекцыі беларускай фаўны і флоры. Вынікам хуткага павелічэння прыродазнаўчага аддзела музея стала адкрыццё спецыяльнай залы, увядзенне новых пасад кансерватараў натуральных калекцый, якія занялі спецыялісты Л. Кёнэ, А. Адамовіч і інш.

Віленскі музей старажытнасцей на той час таксама быў адным з цэнтраў збору старажытнаегіпецкіх каштоўнасцей. Папулярнасць музея была даволі высокай. Ужо ў першыя два месяцы свайго існавання музей прыняў каля 3,5 тыс. чалавек, а цягам 1856 года яго наведала 7150 жыхароў Вільні і гасцей з іншых гарадоў [2, с. 3]. Мяжа 50–60-х гадоў XIX ст. была перыядам пад'ёму дзейнасці Віленскага музея старажытнасцей. Праца Канстанціна і Яўстаха Тышкевічаў сведчыць аб зараджэнні і станаўленні музейнай справы ў нашым краі. У 1859 годзе навуковыя заслугі Яўстаха Тышкевіча былі адзначаны абраннем яго ганаровым членам Пецябургскай акадэміі навук.

На жаль, праіснаваў музей толькі 10 гадоў. Прычынай разгрому Віленскага музея старажытнасцей стала паўстанне Кастуся Каліноўскага ў 1863–1864 гадах. Улады расійскага самадзяржаўя павялі вайну з так званай «польскай інтрыгай». Музей рэвізавала археаграфічная камісія, створаная генерал-губернатарам М.М. Мураўёвым, у выніку чаго музей быў зачынены. На сённяшні дзень навукова-матэрыяльныя скарбы Тышкевічаў страчаны для Беларусі, мабыць, назаўсёды. Калекцыя разышлася па свеце і растварылася ў розных музеях, архівах і прыватных зборах.

БІБЛІЯГРАФІЯ

1. Гришкайте, Реда. «Минеральное местечко», или Начало курортной культуры в Литве (по рукописи Василия фон Роткирха «Записки о Друскениках»: на лит., рус., польск. яз. / Реда Гришкайте. – Vilnius: Vilnians Dailės akademijos leidykla, 2003.
2. Грынь, С. У памяці лагайчан – назаўжды / С.Грынь // Краязнаўчая газета. – 2006. – №9.
3. Дробаў, Л. Бартэльс Артур / Л.Дробаў // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: у 5 т. – Мінск, 1984. – Т.1. – С. 300; Таксама //Беларуская энцыклапедыя. – Мінск, 1996. – Т.2. – С.321.
4. Дробаў, Л.Н. Графіка Беларусі XIX – пачатку XX ст./ Л.Н. Дробаў. – Мінск, 2000.
5. Жыгунова, С. І. Віленскі музей старажытнасцей / С.І.Жыгунова // Другія Тышкевіцкія чытанні. – Мінск, 2009. – С. 25–32.
6. Каханоўскі, Г.А. Віленскі музей старажытнасцей / Г.А.Каханоўскі // Этнаграфія Беларусі: энцыклапедыя. – Мінск, 1989. – С. 111–112.
7. Кацер, М.С. Изобразительное искусство дооктябрьского периода / М.С. Кацер. – Мінск, 1969.
8. Крэпак, Б. Доўгае падарожжа ад Лагойска і Радзівілімонтаў. Артур Бартэльс: некарыкатурны лёс карыкатурыста / Б.Крэпак // Культура. – 2012. – № 1. – С. 15; № 2. – С. 15.
9. Мальдис, А. Музей древностей / А. Мальдис // Советская Белоруссия. – 2007. – № 155.
10. Орлова, М.А. Искусство советской Белоруссии. Живопись. Скульптура. Графика/ М.А. Орлова. – М., 1960.
11. Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка Лагойскага раёна: у 2 кн. – Мінск, 2003. – Кн.1.
12. Рынкевіч, У.І. Артур Бартэльс: талент пісьменніка і мастака / У.І.Рынкевіч, В.А. Рыхлова // Роднае слова. – 2003. – № 7. – С. 82 – 97.
13. Baljul, Iwona. Artur Barteli – zapomniany pisaniarz litewski / Iwona Baljul //Czas. – www.pogon.it.
14. Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut. – Warszawa, 1963. – T.VII.

15. Grajewski, L. Bibliografia ilustracji w czasopismach polskich XIX i pocz. XX w. (do r.1918) / L. Grajewski. – Warszawa, 1972.
16. Kołaczkowski, J. Słownik rytowników polskich / J. Kołaczkowski – Lwów, 1874.
17. Hr. Tyszkiewicz, Konstanty. Wilja i jej brzegi / Konstanty Hr. Tyszkiewicz. – Dresno, 1871; Idem. Wilija i jej brzegi = Neris ir jos krantai. – Vilnius: Arkula, 2008.
18. Literatura Polska: Przewodnik encyklopedyczny. – Warszawa, 1986. – T. 1.
19. Lietuviškoji enciklopedija. – Kaunas, 1933. – 44.
20. Polski słownik biograficzny (PSB). – Kraków, 1935, – T.1.
21. Romanowski, A. Pozytywizm na Litwie: polskie życie kulturalne na ziemiach litowsko-białorusko-inflanckich w latach 1864-1904 / A. Romanowski. – Krakow, 2003.
22. Słownik artystów polskich (SAP). – Warszawa, 1985. – T. 1.
23. Słownik poetów polskich. – Białystok, 1997.
24. Suchodolska, M., Rysunki z kolekcji J.I.Kraszewskiego w Muzeum Narodowym w Warszawie / M. Suchodolska, I. Jakimowicz, J. Jaworska. – Warszawa, 1961.

ЗМЕСТ

Уводзіны – 3
Таленавіты ва ўсім... – 5
Хуткі малюнак – 13
Сатырычныя альбомы-аповеды – 21
Заклучэнне – 24
Дадатак 1. Друкаваныя творы Артура Бартэlsa – 26
Дадатак 2. В.Рынкевіч. Літаратурна-публіцыстычная дзейнасць А.Бартэlsa – 27
Дадатак 3. С.Гамеза. Гісторыка-культурны феномен Лагойшчыны XIX ст. – 34
Бібліяграфія – 38

10530

Навуковае выданне

Графіка XIX стагоддзя

Рынкевіч Уладзімір Іванавіч

АРТУР БАРТЭЛЬС

Рэдактар В.В.Каташвілі

Дызайн і вёрстка В.Г.Паўлаўца

Тэхнічны рэдактар Л.М.Мельнік

Падпісана ў друк 02. 08. 2013 г. Фармат 60x84 $\frac{1}{16}$.

Папера пісчая №2. Рызаграфія.

Ум. друк. арк. 2,79. Ум.- выд. арк. 3,08. Тыраж 250 экз. Заказ 204.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:

УА «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў».

ЛИ № 02330/0003939 ад 19.05.2011.

Вул. Рабкораўская, 17, 220007, г. Мінск.

Цэнтральны «Гомельская
обласная універсальная
библиотека
им. В.И. Ленина»

1 / 4 1 5 4 0

Пан Яўгеніуш.
Аркуш з альбома «Pan Eugeniusz». (Pariż, 1858). Літаграфія.

Podnas czytania Tragedyi Konkretny
Mieczysław II
przed potęgą.

Bartelsą poleszuka wykrawa
Zamiast stucha Mieczysława.

Аблага на ваўка ў наваколлі Барысава. 1865.
Аловак.

Раз'юшаная карова.
Пяро, пэндзаль, туш.

Wygnanie Dworu Lapigroszów.

*Główna rekomenda nad całym dworem Lapigroszów utrzymuje Chłom, a która jego polecała
i do ochotliwości. Światło również dobrze wychowane jaskół i przynosił charakter.*

Саноўнік Лапігрошавага двара.

Аркуш з альбома « Pan Atanazy Skorupa, człowiek postępowy » (Pariż, 1858). Літаграфія.

*Він відомому громаді мудрого поведінку на місцевості, який
поставив, маючи статуту Літоўскаго.*

Мудрасці Статута Літоўскага. Каля 1865.
Аловак.

Накіды мяшчан.
Пяро, туш.

Канцэрт вакальны і інструментальны.
Пяро, туш.

Groble i mosty w dobrach S. Lapigrosza przynę-
mają podwiniętych przigłóć broni. Braciom przynę-
dzą Bernarda.

Do domu dworczaka i Sędziego S. Lapigrosz nie las nie-
hecha jak awaga ogierka i przynę-
dzą Bernarda.

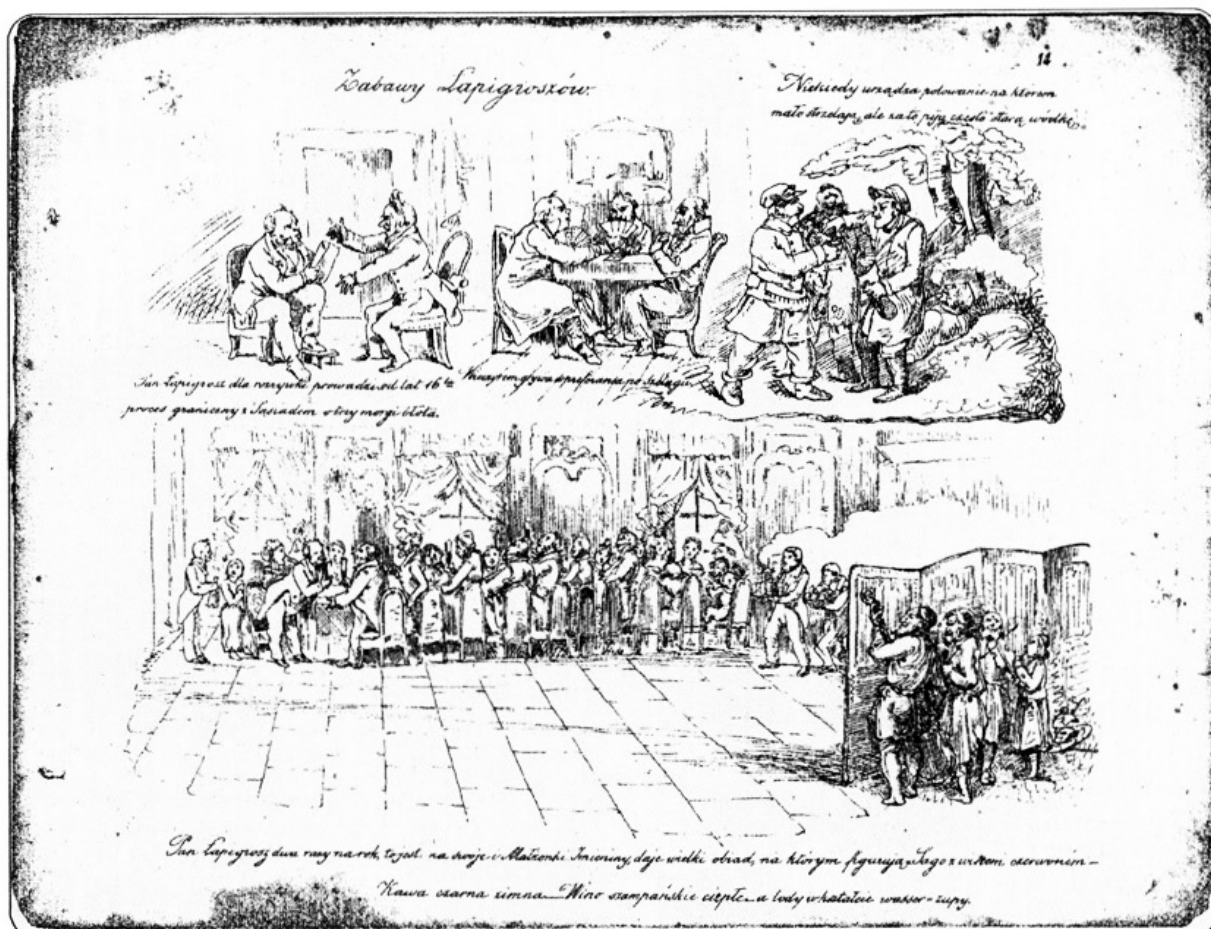

Żebracy z okolic Młodzieczny (Podług rysunku A. Bartelsa).

Жабракі з ваколіц Маладзечна. Не пазней 1868. Паводле рыс. А.Бартэляса.
Дрэварыт.

На ганку хаты.
 Заляцанне пана Вінцэнта.
 Малюнкi з альбома "Туру літoвскіe" (1874)

Забавы Лапігроша.
Аркуш з альбома "Lapigrosze. Szkice obyczajowe" (Pariż, 1858)

Badania Naukowe Lapigroszów

Wielki uczeń Lapigrosza, który w swoim czasie był wielkim uczonym, a teraz jest tylko głupcem, który nie może nic zrobić.

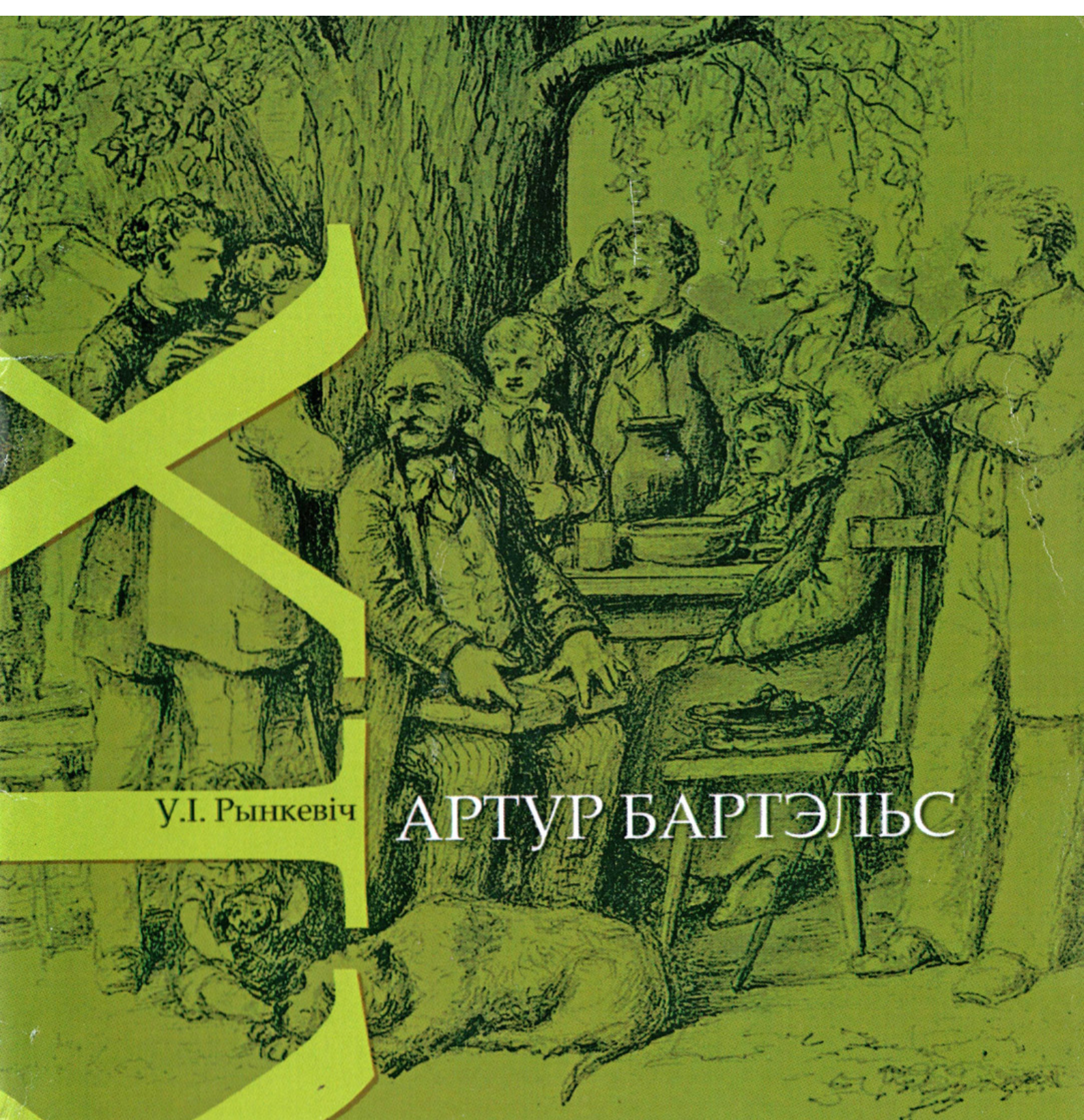
Родам з Кракава.
Жабракі.
Малюнкi з альбома "Тыпы літоўскія" (1874)

Пан Атаназі Скарупа тлумачыць свае праекты.
Аркуш з альбома «Pan Atanazy Skorupa, człowiek postępowy» (Pariż, 1858).

Пані Роза рве праекты.
Аркуш з альбома «Pan Atanazy Skorupa, człowiek postępowy» (Pariż, 1858).

У.І. Рынкевіч

АРТУР БАРТЭЛЬС

*Ран Родкомоніу ар. віада млодзічу прыбудоу на тэрасі, впрямі
familyngm, мадэці Статута Літэвіскаго.*

графіка XIX *стагоддзя*

АРТУР БАРТЭЛЬС

Ураджэнец Мінскай губерні, Артур Бартэльс большую частку жыцця пражыў на Беларусі.

У выяўленчым мастацтве праявіў сябе як самабытны майстар карыкатуры, паслядоўнік рамантычных традыцый. Бартэльс меў вялікую папулярнасць як аўтар-выканаўца сатырычных песень і публіцыст. Яго аптымістычна-крытычны погляд на свет увасобіўся ў арыгінальных малюнках-аповедах ярка выражанага сацыяльна-бытавога характару, якія з'яўляюцца ілюстрацыямі да жыцця і побыту беларусаў таго часу і маюць не толькі мастацкую, але і гісторыка-этнаграфічную каштоўнасць.

